

פרק מ"ב

הביזאנד של הרמב"ן

במכתב הנ"ל מעכו כותב הרמב"ן, כי לדינר ששדנג, שהוא $\frac{1}{4}$ השקל לדעת הגאונים, קוראים בעכו ביזאנד¹ שארדינט [צ"ל שארזינד], וכי המשקל בו הוא נמכר מחולק לכ"ד חרובים. פגלוטי כותב², ש-6 משקלות ו-1 [6] קיראטים [קיראט = שם לועזי לגרעין חרוב] למשקל הביזאנד של עכו עושים בפלורנץ אונקיה אחת.

בטבלה י"ט אנו מוצאים שאונקית פלורנץ שוותה ל-28.2958 גרם, וכך מתקבל:

$$6\frac{2}{3} \text{ משקלות ביזאנד} = 28.2958 \text{ גרם}$$

$$1 \text{ ריזאנד} = 4.2444 \text{ גרם}$$

חשבון דומה מתקבל גם מפסקה אחרת בפגלוטי, לפיה האונקיה למשקל הזהב של ונציה עושה בעכו 7 משקלות ו- $\frac{1}{3}$ קיראט מ-24 קיראט למשקל³. מאחר ואונקית הזהב (הרגיל, לא הזהב המשוך, הקל יותר) שווה לאונקית הכסף⁴, מתקבל:

$$7\frac{1}{12} \text{ משקלות של עכו} = 29\frac{5}{6} \text{ גרם}$$

$$\text{ומשקל הביזאנד} = 4.253 \text{ גרם}$$

תוצאה דומה מתקבלת מההשוואה, שמשווה פ' 6 משקלות ביזאנד של עכו ועוד $3\frac{3}{4}$ קיראטים לאונקיה אחת של ג'נואה. בטבלה י"ט קבלנו עבור אונקית ג'נואה 26.141 גרם, וכך אנו מקבלים:

$$6\frac{3}{4} \text{ ביזאנדים של עכו} = 26.141 \text{ גרם}$$

$$\text{ביזאנד של עכו} = 4.246 \text{ גרם}$$

משקל זה לביזאנד מתאים יפה לדינר ערבי של הבה"ג, וכפי הנראה שמרו גם הנוצרים, שכבשו את עכו, על המשקל העתיק.

מאידך, כתבנו למעלה (פרק ל"ד), שמטבעות הזהב שהטביעו הצלבנים ושהיו העתק מהדינרים הערביים היו חסרים ממשקל זה, ומשקלם נע בדרך כלל בין $3\frac{1}{2}$ ל-4 גרם, ויש גם פחות מזה. יתכן שבזה יובנו דברי הרמב"ן בסוף מכתבו:

1. עמוד תק"ח במהדורת: שעוועל. בדפוסים האחרים השתכש הב' לכ' והז' לו' ונהיה כואנד, השארזינד הושמט לגמרי. שארזינד בשפות הלועזיות הוא כנוי לערבים. ראה גם הערה 15 לפרק כ"ו. 2. עמוד 67 (53) בהוצאה הראשונה: 1 Pesì 6 e carati 1 [6] di bisanti d'Acri fanno in Firenze once 1. התקן של העורך (מהדורת קמברג) — ראה לעיל הערה 13 לפרק ל"ח) על פי צ'יארני (Giorgio di Lorenzo Chiarini) הכותב בחבורו על מדות ומשקלות: "Pesì 6 e carati XVI d'acri fa in Firenze once 1". לפי מה שכתב העורך הנ"ל בעמוד XLIII, כתב היד העתיק ביותר הנמצא מחבורו של צ'יארני הוא משנת 1458 [רי"ח]. החבור הודפס מספר פעמים בסוף המאה ה-15 למספרם תחת השם: Questo è el Libro ch'è Tracta di Mercantie et Usanze de Paesi, וכן הוא כלול בספרו של לוקה פצ'יולי (Luca Paccioli), Summa di Arithmetica — הודפס גם ב-1936 בעריכת Franco Borlandi תחת השם: El Libro di Mercantie et Usanze de Paesi. עותק מהוצאה זו נמצא בספריה הלאומית בירושלים. התקן מתחייב גם ממה שמשווה פגלוטי עצמו (בעמוד 68) תחת הכותרת con Famagosta di Cipri quando Acri era de cristiani את הקנטר ואת משקל הביזאנד של עכו לקנטר ול"משקל" של פמגוסטה שבקפריסין. זה לשונו על הביזאנד: "Peso 1 di bisanti d'Acri fae in Cipri Peso 1". ובדפי פמגוסטה (עמוד 96) תחת הכותרת con Firenze הוא כותב, ש-6 "משקלות" ו-16 קיראט של קפריסין שוים לאונקיה אחת של פלורנץ (Pesì 6 e carati 16 di Cipri fanno once 1 in Firenze). 3. שם עמוד 67: "Loncia dell'oro di Vinegia fae in Acri pesi 7 e carati $\frac{1}{2}$, di carati 24 uno Peso," 4. כך למשל בעמוד 153 (150): "Marchio 1 e $\frac{1}{2}$ d'argento et d'oro al peso di Vinegia torna in Napoli once 13, denari 12". (זקוק אחד וחצי של כסף ושל זהב במשקל ונציה עושים בנפולי 13 אונקיות ו-12 דנרי). 5. עמוד 68 (53).

"...נמצא הסלע י"ב אשטרליניש⁶ לפי דבריהם ואינם אלא עשרה כדברי רש"י ולמדנו שהגוים הללו הוסיפו עליהם שתות אולי החתיכות הקטנות הנשקלות בכאונד⁷ הם תוספת וגופו בעצמו עשרים גרעיני כרוב"⁸.

לפי מה שכתבנו יתכן, שבכאונד לארץ ישראל מצא, שהזהובים המקומיים, שמשקלם אינו מדויק, נמכרים במשקל, ואת מה שחסר ממשקל הדינר הערבי המקורי, שבעכו נקרא כיזאנד שארזינד ושקל כ-4.24 גרם, השלימו בחתיכות קטנות של זהב, וסבר הרמב"ן, כי המשקל הוא המשקל הערבי האורגינלי. 4 משקלות כאלו שוקלים 12 אשטרלינג, דהיינו שתות מלבר יותר מאשר משקל השקל לדעת רש"י, ובכדי להשוות את דעת הגאונים לדעת רש"י כתב, שאולי המצב האמיתי הפוך, דהיינו שמשקל הדינר הערבי היה כמו הקטנים (מבין אלו המצויים) שבמטבעות הזהב המקומיים, שהטביעו הצלבנים, והמטבעות הכבדים יותר וכן המשקל הכבד יותר הכולל את ה"חתיכות" אינם אלא תוספת⁹, שהוסיפו בזמן מאוחר יותר. מהשוואת מכתב זה לפירושו על התורה בפרשת כִּי־תֵשָׂא נראה, כי לפני עלייתו ארצה סבר הרמב"ן, ששיעור הגאונים גדול ב-50% מלגו, או קרוב לזה, מעל לשיעור רש"י, ולפי 10 אשטרליניש לחצי האונקיה של רש"י יצא לשקל של $\frac{3}{4}$ אונקיה, שהרמב"ן בפירושו לתורה¹⁰ מיחס לגאונים — 15 אשטרליניש¹¹.

יש מהאחרונים¹², שעל פי הרמב"ן חושבים את היחס בין השקל של הגאונים לשל רש"י כ-3 ל-2. אולי חושבים את דבריו בפירושו לתורה עיקר ואת הוכחתו מהמשקלות שהיו להגוים בעכו כבלתי מכריעה (ואולי לא ראו את מכתב הרמב"ן, ותשובות התשב"ץ טרם הודפסו בימיהם).

6. כך צריך להיות, כמו בדפוסים המקובלים, ולא איסטליניש כמו שבהוצאת שעוועל. אצל איונשטט הנוסח הוא אשטרליניש וכן גם אצל שעוועל למעלה. 7. כך הנוסח המובא על ידי מנחם צבי איונשטט במאמרו "מכתב הרמב"ן מארץ ישראל בענין צורת שקל ישראל ומשקלו" — תלפיות תש"י, עמוד 621. במה' שעוועל כתוב בכאונד. 8. בכל הספרים של ימינו כתוב חרוב בח', אבל איונשטט (שם הערה 62) כתב, שבכל כתבי היד ובדפוסים הראשונים הגרסה — 'כרובים' בכ'. ואף על פי שהכל אחד, צטטתי את הגרסה המקורית כי הכתיב בכ' הוא כערבית, והשמוש בערבית במקום עברית מציין, שהרמב"ן מתייחס למשקל הכרוב, שנקבע על ידי אנשי המקום, בלי לערוב לכך שהוא אמנם מתאים למשקל החרוב הטבעי. 9. למה הוסיפו. אין הרמב"ן כותב, אבל אפשר היה לומר (על הצד שבאמת הוסיפו), שהתוספת באה להשלים את החסר מבחינת תכולת הזהב שבמטבע. 10. שמות ל', י"ג ז"ל: "...וכתב רש"י שהשקל משקלו ארבעה זהובים שהוא חצי אונקיה למשקל הישר של קולוניא. מצא הרב מפורש בגמרא שהסלע ארבעה דינרין וקבל במשקל הדינרין שהוא כמשקל הזהובים וכן כתב בפירושו בגמרא בבא קמא [ל', ב' ד"ה כסף צורין] הדינר משקלו זהוב וכן קורין בקוסטנטיני"ה הזהוב דינר וכל זה אמת הוא אבל שיער הרב בזהובים הנמצאים בדורו וגם בדורנו והם כמשקל חצי האונקיה שהזכיר ואיננו כן כי מלכי הגוים פתחו [צ"ל פתחו וכו'] אצל איונשטט ושעוועל [וזהובים וכבר מצינו בדברי בעל הלכות גדולות והגאונים הראשונים כי הדינר הנוצר ככל מקום בתלמוד הוא דינר ששד"ג (והוא יתר על דינר ערבי שותות — בנוסחאות איונשטט ושעוועל איננו, וציינו, שזה גם תמורה, ושעוועל מיחסו לתלמיד טועה. לעומת זאת, הביאו תוספת, המוכחת כאן בסוגרים מרובעות, שאיננה בחומשים) [וכן כתוב במסכת קדושין בהלכות רבנו (=הרי"ף) ואמר שהוא דינר זהב של ערביים] ולפי השיעורין הנמצאים בדבריהם הדינרין שבתלמוד גדולים מן הזהובים הנמצאים היוצאים בזמנו [בנוסחאות שעוועל ואיונשטט: ביזמנו] קרוב לשליש [מלבר, כלומר חצי מלגו] והשקל שלשה רביעי אונקיה למשקל של הארץ הזאת והוא האונקיה שהזכירה הרב ז"ל..." 11. לפי מה שכתב (ראה הערה 10), שהדינר לדעת הגאונים גדול בקרוב לשליש מלבר מזהובי זמנו, ולפי מה שכתב בראשית דבריו, שארבע מזהובי זמנו הם חצי אונקיה, שהיא משקל השקל לדעת רש"י, הרי שהשקל לדעת הגאונים גדול גם הוא מחצי האונקיה רק בקרוב לחצי (מלגו, דהיינו שליש מלבר), ואם כן, הוא רק קרוב לשלשת רבעי אונקיה. לפי מה שיש בספרי הכפתור-זיכרון, היחס בין השקל לדעת הרמב"ם והרשב"א לבין משקלו לפי פירוש רש"י על התורה הוא 1.44, וזה קרוב ל-1 $\frac{1}{2}$, אבל ראה מה שכתבנו בפרק ל"ז מדיה' לשנדרקין והלאה. 12. דברי-חמודות, בכורות פ"ח, ס"ק כ"ב. כך הוא

בהלכות בכורות שלו כותב הרמב"ן, שלדעת הגאונים שוקל הסלע 12 ארגיניץ ממשקל מקומו. ארגיניצים אלה הם החלק ה-16¹³ מאונקיא, כמו שיוצא מדברי הרשב"א בתשובה¹⁴, אלא שלפי דעת התשב"ץ אונקיה זו של הרמב"ן והרשב"א אינה אלא $\frac{4}{5}$ מאונקית רש"י, וכך יוצא שהארגיניץ של הרמב"ן בהלכות בכורות שווה לאשטרליניש, ודעת הרמב"ן בהלכות בכורות שווה לדעתו במכתבו, ואם כן, כתב את הלכות בכורות אחר בואו לארץ, או שצווה להגיה ולתקן את ההלכה הזאת.

עוד כותב התשב"ץ¹⁵ בשם הרמב"ן בסוף חדושי כתובות¹⁶ שלו, כי שיעור 1000 זוז [= 250 סלעים] הוא כ"ג מארק"ש [מרק = זקוק = 8 אונקיות] וג' אוקיות וחצי, שהם, לפי חשבון ח' אוקיות במארק, מאה שמונים ושבע אוקיות וחצי. וכתב שגם זה מחושב לפי $\frac{3}{4}$ אוקיא של 16 אורגיניש לסלע. וגם על זה צריך לומר, שהרמב"ן כתבו לאחר שחזר בו ממה שכתב בפירושו התורה¹⁷, ואולם אם נאמר, שפירושו לתורה עיקר, ודבריו במכתב אינם אלא בדרך משא ומתן, נצטרך לומר, שהארגיניץ שלו בהלכות בכורות הוא החלק ה-16¹⁸ מאותה אונקיא שהזכיר רש"י, כך ש-12 אורגיניצים אלה יהיו שווים ל-15 אשטרליניש.

מסביר את מה שהמהרי"ל דורש שני זהובים רייניש לפדיון הכן, שהם — לפי הד"ח — קצת פחות מ-2 ר"ט, בעוד שהד"ח עצמו מצריך 3 ר"ט. 13. הארגיניץ arienzo הוא, כנראה, תמיד החלק ה-16 של כל אונקיה בספרד (ראה הערה 18). 14. שו"ת הרשב"א תשובה ר' ותשנ"ח. 15. חלק ב' ענין רצ"ב תקון ב'. 16. לא מצאתיו בסוף חדושי כתובות של הרמב"ן המיוחסים לרשב"א. 17. ועדיין הדברים צריכים עיון גדול, שהרי בביאורו לתורה כותב הרמב"ן מפורשות, ש"השקל שלשה רביעי אונקיא למשקל של הארץ הזאת והוא האונקיא שהזכירה הרב ז"ל", וכן כותב מפורשות, שלדעתו הזהוב ששדג, אותו משווים הגאונים לדינר, עולה בשליש מלבר על זהובי זמנו, ש-4 מהם שוקלים כמו חצי-האונקיא של רש"י (ראה הערה 11). הרי שהסלע לדעתו כמו סלע וחצי של רש"י, והאונקיא של מקומו שווה לשל רש"י, ואיך יתכן שבחדושי כתובות ישתמש באונקיא אחרת מבלי לציין בפירושו, לאיזה אונקיא הוא מתכוון, במיוחד כשהוא, עצמו, קורם חזרתו, חשב את אותו מספר אוקיות באוקיות הגדולות [מיהו אולי במקומו של הרמב"ן לא קראו ל-8 אונקיות מהגדולות בשם מרק, וצ"ע]. וכבר עמד על זה הרב בעל ערך-מילין וכתב: "תימא על הרב שלא העיר כלום על דברי הרמב"ן בפירושו לתורה שזכרתי שכתב שהשקל $\frac{3}{4}$ אונקיא של רש"י". והרב צמח, נכד התשב"ץ, הולך בשיטתו, השווה (שו"ת יכין-ובועז חלק א' תשובה ס"ו) את דברי הרמב"ן בפירושו לתורה לדבריו בבכורות ובחורשי כתובות, ובכל אלו הוא חושב את המשקל של הרמב"ן למשקל המרק הקטן. וצ"ע. אבל כל זה נוגע רק לשאלה, אם מה שכתב הרמב"ן בהלכות בכורות ובחורשי כתובות, נכתב לפניו או אחרי חזרתו, ולא למה היתה דעתו אחרי החזרה, המבוארת במכתבו. 18. ד' 1840 (ערך Livre) מביא מספר משקלות מסחריים ספרדיים של ימיו, שאינם שווים במשקלם, אבל ככולם מחולקת האונקיה ל-16 אריניץ, arienzo, או אדרמים, adarmes, וכן משמע מתשובת הרב צמח, נכד הרשב"ץ (שם), שכתב על שיעור הריב"ש [ריב"ש תשובה כ"ג וס"ו]. ראה גם קני"ו. לפיו הדינר לדעת הגאונים עולה לג' ארגיניץ והארגיניץ "חלק א' מ-16 באוקיא של כסף כי כן חלק האוקיא של כסף בקלונאי [חוט-השני סימן אחרון מגיה: קטלונאי] ובמיוקא ליו ארגיניץ וכ"כ הרמב"ן ז"ל בפירושו התורה... וכ"כ גם בה' בכורות בארוכה... ובכן כ"ה דינרי צורי... עולים ע"ה ארגיניץ שהם ארבע אוקיא וחצי אוקיא וג' ארגיניץ של כסף צורף למשקל ברצלונה ומיוקא", שאינו מתאים לשיעור התשב"ץ בדעת הרמב"ן והגאונים, וכי חשבון הארגיניץ, שכתב הריב"ש, חולק על חשבון הגאונים.

ק"ז

פרק מ"ג הצדה לדרך

כתב רבנו מנחם בן אהרן בן זרח, שהיה תלמיד רב יהודה בן הרא"ש, בספרו צדה לדרך: ¹ "שיפדנו מהכהן בחמש סלעים, שהם, לחכמי צרפת, שתי אוקיות וחצי מכסף צורף, ולדברי המחדשים — ג' אוקיות ושלושה רביעי אוקיא, ואחר שכתבתי זה בשם המחדשים, וכתבו הרמב"ן בפירוש כִּי־תשא בפירושו, מצאתי כתוב, כי כשהגיע לארץ ישראל, ומצא שם שקל הקדש מזמן קדמונינו, והיה המשקל ישר כדברי חכמי צרפת, וכמו שכתב ר' שלמה מטרויש".

מדבריו אלו משמע, שדעתו נוטה לדעת רש"י, ואולם בשעור הצדקה ² הוא עושה את החשבון כפי דעת "המחדשים", וכותב:

"...אפילו עני שבישראל אל יפחות משלישית השקל. שהוא רביע אוקיא של כסף, בשנה ואם נתן פחות מזה לא יצא ידי חובתו".

הרי שהוא מבין בדעת הרמב"ן על־התורה והמחדשים, כי הסלע הוא $\frac{3}{4}$ אוקיא, מאותם אוקיות שמהם לדעת רש"י הסלע אינו אלא חצי האוקיא. אם הסלע של רש"י הוא כ- $14\frac{1}{6}$ גרם (10 אשטרל' של כ-1.417 גרם — ראה סוף פרק ל"ח), יהיה, אם כן, הסלע לדעת הרמב"ן ו"המחדשים" כ- $21\frac{1}{4}$ גרם. לפי התשב"ץ (המובא בסוף פרק מ"ב) אין השקל לדעת הגאונים והרמב"ם והרמב"ן אלא $\frac{6}{5}$ מהשקל לדעת רש"י, שהם, לפי החשבון הנ"ל, כ-17 גרם, דהיינו $\frac{4}{5}$ ממשקלו לדעת המחדשים, ומשקלו לדעת המחדשים ככד ב-25% ממה שהוא לדעת הרמב"ם והגאונים על־פי התשב"ץ.

פרק מ"ד דעת רבנו יצחק אברבנאל

א. כתב מהר"י אברבנאל: ¹

"ומחצית השקל כבר כתב רש"י אמתתו שהיה חצי אוקיא ולא תשית לכך למה שכתב הרב ר' משה בן נחמן בזה נגדו כי כבר הודה באיגרותיו ששלח מארץ ישראל אל בנו שראה בעיניו את שקל הקדש. ושצדקו דברי רש"י במשקלו וגם אני אודהו כי הנה הקרה ה' לפני שקל הקדש אחד והוא היום בידי ומשקלו באמת חצי אוקיא אם לא שבאורך הזמן נתדלדל ממנו דבר מועט כי כן יעשה בכל מטבע. וגרה הוא הנקרא מעה בלשון חכמים זכרונם לברכה וכבר הוסיפו עליו שטות [צ"ל שתות] והיה השקל כעשרים וארבע גרה".

וגראה מדבריו, שהוא חושב את המשקל שכתב רש"י, למשקל השקל לפני הוספת השתות, וכן צריך לומר, שחושב שהשקל שמצא הרמב"ן ושמצא הוא, הוטבע לפני ההוספה או על כל פנים, שהוטבע לפי משפט משקל השקל המקורי. על המשקל הזה יש להוסיף שתות, ועדיין הוא פחות ממה שחשב הרמב"ן בפירושו לתורה, שאם נאמר, שלאחר הוספת שתות הוא

1. מאמר ראשון, כלל ה', פרק א'. 2. מאמר א', כלל ד', פרק י'.

שווה לשעור הרמב"ן, איך כתב לא לשית לב לדברי הרמב"ן? והרמב"ן ודאי מתיחס למשקל שאחר התוספת, כמו שמפורש בדבריו בהלכות בכורות. מכאן, שגם מהר"י אברבנאל מבין מדברי הרמב"ן בפירושו לתורה, שהשקל לדעת הרמב"ן כבד בחצי ממשקלו לדעת רש"י. נראה שהאברבנאל סבור, שהרמב"ן במכתבו חזר בו ממה שכתב בפירושו לתורה, שהסלע לדעת הגאונים כבד בכחצי ממשקלו לדעת רש"י, והוא סובר במכתבו שההפרש אינו אלא שתות, כך ששיעורו של רש"י הוא שיעור השקל המקראי, לפני הוספת שתות, ושיעור הגאונים הוא לאחר הוספת השתות.

דברים אלה שכתבנו, שחצי האונקיא של רש"י היא משקל השקל המקראי — לכאורה מוכרחים הם, שהרי רש"י לפרש את הכתוב הוא בא. אף על פי כן, יש מהראשונים² שחשבו גם את שיעור פדיון הבן להלכה לדעת רש"י, לפי חצי אונקיא לסלע, ללא הוספת שתות. וצריך לומר, שהם סבורים שלדעת רש"י, בזמן הזה אחר שבטלו המטבעות שהיו בזמן התוספת³, שוב אין נותנים את התוספת (ואולי גם בזמן ההוא לא לכל הדינים היו צריכים לתת את התוספת⁴, ואולי גם מהר"י אברבנאל — במה שכתב על התוספת אין כוונתו לומר שבזמן הזה יש להוסיף שתות, אלא להסביר בא, למה הסלע בדברי חז"ל מחושב לפי 24 מעות לסלע⁵, הרי גם רש"י עצמו כתב כך על הפסוק עשרים גרה השקל⁶ "שהשקל ד' זוזים והזוז מתחלתו חמש מעות אלא באו והוסיפו עליו שתות והעלוהו לשש מעה כסף"). ואף שיכלנו לדחוק ולומר, שרש"י במשפטים⁷ מדבר על השעור ההלכתי של הסלע בימיו, וחושב אותו בתוספת שתות, אבל הר"י אברבנאל⁸ הרי מחשב גם את משקל ככרות הכסף והזהב של המשכן ושל בית ראשון ואת משקל הזהב, שהביא שלמה מאופיר, לפי אותו חשבון, ושמ ודאי מדובר בלא הוספת שתות.

ב. המשקלות של מהר"י אברבנאל

כתב מהר"י אברבנאל⁹, לאחר שהביא מדברי הרמב"ן במכתבו:

"...והנה בידי שקל הקדש ההוא והוא בלי ספק כמשקל חצי אונקיא, וכפי זה יהיה הככר אלף וחמש מאות אונקיות ממשקל קולוניי"א, שהם מאה ושמונים ושבעה מארקו"ש וחצי מאותו משקל הנזכר שהוא גם כן הנהוג בספרד, שהם ממשקל הליטרא"ש הנהוגים באיטאליי"א בכל ככר מאה ושלשים וחמשה ליטרא"א, שהם שנים עשר אלפים ושלש מאות דוקאטו"ש ממטבע איטאליי"א בקרוב, ויתחייב מזה שנכנס מהזהב בצפוי הדביר וההיכל באותם אלף ושמונה מאות ככרים אשר זכרתי, שנים ועשרים אלף אלפין ומאה וארבעים אלפי דוקאדו"ש זהב טהור מהמשקל הנהוג באיטאליי"א, שעושים תשעים ואחד דוקטו"ש ועוד מעט¹⁰ בכל ליטרא של זהב".

1. בפירושו לתורה: שמות, פרק ל'. 2. יש ראשונים שכתבו, שלדעת רש"י, חמשת הסלעים, שנותנים לפדיון הבן, הם 2½ אונקיות. דעה זו מובאת בהלכות פדיון שבאוריזרוע, בריב"א פרשת משפטים (הובאו דבריו לעיל, פרק ל"ח), בהלכות פדיון הבן לרא"ש (סימן א', דף עג. בש"ס וילנא), בצירה לדרך (הבאנו דבריו בפרק מ"ג) ובטור-שלחן-ערוך (יו"ד ש"ה). 3. השקלים, שכתוב עליהם במפורש שהם שקלים — כתוב עליהם א', ש"ב, ש"ג, ש"ד או ש"ה כלומר שנה א', ב', ג', ד' או ה', ומספר זה לדעת החוקרים הוא לשנות המרד שהסתיים בחורבן, ואם נאמר, שמשקלם אינו כולל תוספת, נצטרך לומר, שכבר אז בטלה התוספת. 4. עיין מהר"ט אלגזי על הלכות בכורות לרמב"ן פ"ח. 5. אפשר גם שלגבי דין הוספת שתות פוסק האברבנאל כגאונים, ולא כרש"י. 6. שמות ל', י"ג. 7. שמות כ"א, ל"ב. 8. ראה פירושו לשמות ל"ח, ד"ה אלה פקודי, ומלכים א', ו', ל"ה, ושם ט', כ"ז. 9. מלכים א', ו', ל"ה. 10. לפי חשבון 12300 דוק

הדוקאדו"ש של איטאליא הוא הדוקאט המפורסם של וינצ'א, שכן בחשבו לפי אותו חשבון את משקל הזהב שהובא לשלמה מאופיר¹¹ הוא כותב במפורש:

"משקל הככר שהוא שנים עשר אלף ושלש מאות דוקאטי"ש וינצ'אנו"ש".

הדוקאט של וינצ'א (ראה גם מה שכתבנו בפרק ט'), לפי פפדופוליס, היה עד שנת 1491 למספרם [רנ"א] למנינן משקלו החוקי 3.533 גרם. בטבלה שבפרק ט' הבאנו את משקלות הדוקאטים של וינצ'א מתקופת גאורגי דונדולו (ה'מ – ה'מ"ט) ועד תקופת כריס' מורו (רכ"ב – רל"א), כפי שנשקלו על ידי חוקרים סמוך לימינו, והם מתאימים בקירוב גדול למשקל חוקי זה. גם אני שקלתי 5 דוקאטים השמורים במחלקת העתיקות שבמוזיאון רוקפלר, והנושאים את שמות ודיוקנאות מושלי וינצ'א במאה ה-15 וה-16 למספרם. אלו שקלו בכמה מאיות גרם פחות ממשקלם לפי פפדופוליס. פפדופוליס כותב, שב-19 למאי 1491 [רנ"א] הופחת משקל הדוקאט מ-3.559 ל-3.533 גרם, וכך נשאר ל-10 שנים או יותר, לפני שפוחת עוד קצת. מהר"י אברבנאל התחיל לכתוב את פירושו למלכים בנאפולי בשנת רנ"ג¹² וסיים בכ"ט באלול של אותה שנה¹³.

ובכן, ככר של קודש בן 3000 שקל, המחושבים כשיטת רש"י, הם 12300 דוקאט, שהם $12300 \times 3.533 = 43.456$ ק"ג. זה נותן לשקל של חצי אונקיא 14.4853 גרם. האונקיא של קולוניא וספרד יוצאת לפי חשבון זה ל-28.97 גרם. משקל הסלע לאחר הוספת שתות יוצא ל-17.382 גרם.

הליטרא הנהוגה באיטליא, עליה מדבר מהר"א, יוצאת לפי חשבון זה של 135 ליטרא עבור 12300 דוקאטים, ל-321.896 גרם. זה מתאים למשקל הליטרא של נאפולי, העיר שבה כתב מהר"א את פירושו למלכים. משקל הליטרא בנאפולי היה ערב אמוץ השיטה המטרית — 320.76 גרם¹⁴, סטיה של כ-3½ חלקים לאלף ממה שיצא לנו מחשבון הדוקאטים. לפי פ'1340 (ראה טבלה י"ט) יוצאת ליטרת הזהב של נאפולי (בסביבות שנת ה'ק') בת 12 אונקיות ל-319 גרם. זה נותן סטיה של קצת פחות מאחוז אחד.

פרק מ"ה

דוקטי הכסף של הגהות-המרדכי

זה לשון תשובה, המובאת בהגהות המרדכי בסוף מסכת כתובות:

"...הנה כ"ה זוזי דאורייתא הם כ' [צ"ל נ'] גדולים והרי [הם] כשני פרחי זהב וב' דוקט של כסף... ולפי דברינו יהיה שיעור כתובת הבתולה נ' שקל כסף... ומשקל שקל כסף צרוף (שפ"ו) [שפ"ד] שעורות בנוני[ן]ת והשקל הוא ד' [צ"ל ד'] דינרים והדינר הוא שש מעות והמעוה ט"ו שעורות ושקלנו דוקט חדש ממטבע וינצ'א והיא מ"ח שעורות דהיינו ג' מעות א"כ כתובת הבתולה ארבע מאות דוקט כסף ושל אלמנה מאתים דוקט... ועיין בתחלת כתובות שם כתבו הגאונים והאשר"י דכתובה דרבנן..."

ל-135 ליטרא יוצא $91\frac{1}{9}$ דוק' לליטרא, ואם כן ה"עוד מעט" הוא $\frac{1}{9}$ דוק'. 11. מלכים א', ט', כ"ז.
12. ראה הקדמתו למלכים סוף ד"ה הנה קרה לי. 13. ראה סוף פירושו למלכים. 14. ד' 1840 ערך Livre.
תת ערך Naples. ד' מציין, שבליטרה זאת שוקלים בנאפולי זהב וכסף ועוד מוצרים שהוא מונה שם. מוצרים שאינם נמנים כרשימתו, נשקלים ברוטולו בן $\frac{2}{9}$ ליטראות.

"הגהות מרדכי — נראה שחיברם רב אחד אחר המרדכי, והם מלוקטות מספרים רבים".
 כך כתב רבנו החיד"א ב"שם הגדולים", ערך הגהות מרדכי. עוד כתב שם:
 "ובהגהות פ"ק דעירובין אומר, שמצא להרא"ש מטוליטולא, שכתב וכו'... ובימי
 מרדכי רחוק שיתפשטו חבורי הרא"ש".
 ובע' מרדכי בר הלל כתב:

"וראיתי למורי הרב נחפה בכסף זלה"ה א"ח ס"א דף ד' סוף ע"ג, שכתב דהמרדכי
 בתר הרא"ש גריר כידוע עכ"ד. והן לא ידענו זה, דהמרדכי לא ראה פסקי הרא"ש, כי
 היכי דלגרר בתר מ"ש הרא"ש בפסקיו, כי בשנת ס"ו בא הרא"ש מאשכנז לטוליטולא,
 ושם נתישב וסדר ספריו, והרב המרדכי נהרג בשנת ע' בעיר נירנבורק, ובצמח דוד כתוב
 בפירוש שהרא"ש בטוליטולא חבר האשרי על התלמוד".

כיון שגם בתשובה זאת שבהגהות-המרדכי יש הפניה לרא"ש, שכאמור כתב את ספרו רק אחר
 שנת ס"ו, למדנו שתשובה זאת לא נכתבה לפני שנת ס"ו וכן לא אחרי חבור הגהות-המרדכי,
 לאחר פטירת בעל המרדכי בשנת ע'. אף שהרב החיד"א אינו קובע במדויק כמה זמן אחר
 המרדכי נכתבו ההגהות, מכל מקום נראה, שבהגהות אלו לא מוזכר אף פוסק מאוחר
 מהרא"ש והמרדכי, כגון בעל הטורים וכדומה, שאילו היה באיזה מקום בהגהות-המרדכי
 מוזכר פוסק ידוע שזמנו מאוחר מהרא"ש והמרדכי, ודאי היה בעל שם-הגדולים עומד על כך
 בכדי לאחר את זמן ההגהות. נוכל אם כן לומר, שהגהות-המרדכי נכתבו בדור שלאחר
 המרדכי או על כל פנים, מה שמעניין אותנו ביותר, לפני הפיחות הראשון במשקל החוקי של
 דוקט הכסף של ונציא אחרי שנת קכ"ח, כאשר משקל הדוקט הופחת מ-2.178 גרם ל-1.987
 גרם (לפי פפדופולס). להלן נראה שגם החשבון של 24 דוקטי כסף לפרח היוצא מדברי
 ההגהה, מתאים לתקופה זו. מכל מקום, על מטבע כסף ונציאני יותר גדול מהדוקטים של
 תקופה זו לא ידוע לפני שנת קפ"ג, שאז, או תוך כמה שנים אחר כך, הטביעו גם מטבע יותר
 גדול שנקרא גרוסון וששקל, לפי פפדופולס, 3.076 גרם, ו-94.9% מזה כסף טהור.

את דוקט הכסף התחילו להטביע בונציא בערך בשנת 1194. למספרם¹ [ד'תתקנ"ד]. לפי
 פפדופולס היה משקלו החוקי 2.178 גרם, מזה 965 חלקים לאלף כסף נקי. כך היה המצב עד
 1368 למספרם [ה'ק"ח], כאשר משקלו הופחת ל-1.987 גרם, מזה 952% כסף. בשנת 1400
 למספרם [ה'ק"ס] הופחת שוב ל-1.820 גרם, ב-1414 [קע"ד] ל-1.619, ואחרי זמן מה ל-1.6
 גרם. אחוז הכסף משנת ה'כ"ח והלאה היה כ-95%.

בתקופת שלטונו של הדוכס של ונציא, ניקולו טרון (1471—1473), דהיינו
 רל"א—רל"ג), יצאו דוקטי הכסף מהמחזור¹. דוקאטי הכסף נקראו גם מאטאפאן,
 matapane, וכן גרוסו, grosso, שפירושו גדול. בעל התשובה שבהגהות-המרדכי שהבאנו,
 משתמש גם במונח דוקט וגם במונח גדולים, אלא שלהתאמת החשבון הוצרכתי להגיה
 בדבריו נ' גדולים במקום כ' גדולים.

המטבעות הנ"ל נושאים בכתובת את שם העיר ונציא ואת שם הדוכס וצלם דמותו, אין
 בהם תאריך ולא עריך. כתובת טפוסית שעל המטבע היא:

DVX S.M. VENETI. H. DANDOLO

1. וכטר (המוזכר בפרק ט', הערה 8) עמוד 577. לפי פרופ' אבייונה במאמרו, ערך דוקט שבאנציקלופדיה
 העברית, החלו להטביע את דוקט הכסף בונציא רק בשנת 1202 למספרם [ד'תתקס"ב]. מבחינתנו אין זה משנה.

פפדופולס (ראה הערה 5 לפרק ט') מציין רק את המשקל החוקי, לפי חשבוננו, של המטבעות הנ"ל. בהקדמת ספרו הוא כותב, שבדרך כלל המשקל האמיתי של המטבעות שנשתיירו קל מהמשקל החוקי, תופעה שהוא מייחס להטבעה קלה מדי ולשחיקה במשך הזמן.

וכטר כותב, שקשה לקבוע במדויק את משקלם של מטבעות אלו, ואולם קיימים עדיין מטבעות שנשתמרו במצב לגמרי ללא־דופי ("טאדעללאזער ערהאלטונג"), בקוטר 20 מ"מ ובמשקל העולה אף על 44 גרעין. לפי החשבון שבתחילת מאמרו משקל הגרעין אצלו הוא 0.05175 גרם (ראה פרק ט'), כך שהדוקאטים הכבדים ביותר מגיעים ל-2.28 גרם. על אחוז הכסף שבמטבע כותב וכטר, כי היה בהחלט גרוע מהאחוז החוקי. לעומת סגסוגת חוקית של 40 חרובים סיגים לזקוק כסף (= 34.7 חלקים לאלף, סיגים — ראה סוף פרק ט' — דהיינו 965.3% כסף טהור), היו במציאות 44 חרובים סיגים לזקוק כסף (דהיינו 961.8% כסף טהור). על פי זה מחשב וכטר את משקל הכסף שבמטבע ל- $42^{17}/_{96}$ גרגרים (הגרגיר הוא $1/4$ הרוב, ראה שם), דהיינו 2.1827 גרם עבור הדוקטים הגדולים.

מספר דוקטים מכסף, שנמצאו בעיר העתיקה בטבריה, שמורים במחלקת העתיקות של הממשלה במוזיאון רוקפלר, והם מתוארים ומצולמים על ידי ל.י. רחמני². הוא נותן משקל של 2.10 גרם עבור דוקט הכסף מתקופת סורנטיו, הדוכס של ונציה משנת 1310 עד 1328 למספרם [ה'ע'—ה'פ"ח] וכן עבור הדוקט של פרנצסקו דנדלו שמשל בין השנים 1328 ל-1339 [פ"ח—צ"ט]. הוא כותב, כי מהסוג הראשון שמורים במחלקת העתיקות 13 מטבעות, ומהשני — חמש. מאחר ובמאמרו הוא נותן רק משקל של מטבע אחד מכל סוג, שאלתיו על משקל יתר המטבעות. במכתב מ-ר' טבת תשל"ח ענני, כי משקל המטבעות שפרסם נע בין 2.05 ל-2.15 גרם. בדקתי חזותית את המטבעות הנ"ל, ולפי מה שהתרשמתי, לא קשה ליחס לפחות חלק מההפרש בין המשקל הנתון על ידי רחמני למשקל החוקי (2.178 גרם) לשחיקה.

אוסף כאן עוד את המשקל והמצב של מספר דוקטי כסף ונציאניים הנקראים, כאמור, גם גדולים, או בלעז גרוסו (grosso), כפי שמצאתי בקטלוג מסחרי של סוחר מטבעות אוסטרי³. מובאים כאן שם השליט המופיע על המטבע, שנות מלכותו בתאריך נוצרי [ובתרגום לשנות יצירה], משקל המטבע והמצב, כפי שהם מצוינים בקטלוג:

(א) פיאטרו ציאני 1229 — 1205, [ד' אלפים תתקס"ה — ד'תתקפ"ט] 2.14 גרם, 2.15 גרם. בכתובת מופיע שם העיר S. VENETI ובימין שם המושל x. P. ZIANI כמעט יפה מאד עד מצוין.

(ב) דוגמה נוספת מהנ"ל עם שנוי בצורת כתיבת שם המושל: ZIANI, 2.04 גרם, כמעט מצוין.

(ג) דוגמה נוספת מהנ"ל עם שנוי מה בצורת הכתובת והתמונה, 2.07 גרם, כמעט יפה מאד.

(ד) יעקופו טיפולו 1249 — 1229 [ד'תתקפ"ט — ה'ט']. 2.14 גרם, 2.10 גרם. יפה מאד.

(ה) מרינו מורוסיני 1253 — 1249 [ה'ט'—ה'י"ג], 2.14 גרם. יפה מאד.

(ו) כנ"ל 2.06 גרם. יפה.

(ז) רניארי צנו 1268 — 1253 [ה'י"ג—ה'כ"ח], 2.17 גרם, 2.14 גרם. כמעט מצוין עד שמור היטב.

2. במאמרו באנגלית: A 14th Century Hoard from Tiberias, מודפס ב: 3-4 / srael Numismatic Journal II

- (ח) דוגמה נוספת כנ"ל עם שנוי קטן בהטבעה, 2.22 גרם. יפה.
- (ט) לורנצו טיפולו 1275 – 1268 [ה'כ"ח – ה'ל"ה], בחזית מופיע השם TEUPL, 2.17 גרם. יפה מאד.
- (י) עוד 2 דוגמאות כנ"ל, 2.12 גרם, 2.08 גרם. מצוין עד שמור היטב.
- (יא) יעקפו קונטריני 1280 – 1275 [ל"ה – מ'] בחזית שם המושל: IA, TARIN, 2.15 גרם. יפה מאד / מצוין.
- (יב) גדולים (גרסו) כנ"ל עם שנויים קלים בצורת כתיבת שם המושל, 2.18 גרם, 2.10 ג', 2.16 ג'. מצוין.
- (יג) ג'יאובני דנדלו 89 – 1280 [מ' – מ"ט], בחזית שם המושל IO DANDV, 2.08 גרם. מצוין.
- (יד) פיאטרו גרדיניו, 1311 – 1289 [מ"ט – ע"א], 2.22 גרם. מצוין.
- (טו) כנ"ל עם שנויים. שם המושל בחזית: PE. GRADONICO, 2.14 גרם כמעט יפה מאד.
- (טז) "גדולים" כנ"ל 2.13 ג', 1.98 ג' יפה מאד עד כמעט מצוין.
- (יז) "גדול" כנ"ל 2.10 גרם. יפה מאד / כמעט מצוין.
- (יח) ג'יוביני סרנזו 1328 – 1312 [ע"ב – פ"ח] בחזית: IO SVPANT(I)O, 2.0 גרם. שבר בשוליים, חוץ מזה כמעט יפה מאד.
- (יט) דוגמה נוספת, עם שנוי קל, 2.10 גרם. יפה מאד.
- (כ) פרנצסקו דונדלו 1339 – 1329 [פ"ט – צ"ט], 2.13 גרם. סדק קל, חוץ מזה יפה מאד ("לייכטע קניק זונסט זעהר שעהן").
- (כא) ברטלומי גרדיניו 1342 – 1339 [צ"ט – ק"ב] שמו מוטבע בצורת: BA GRADONICO, 2.15 גרם. כמעט מצוין.
- (כב) עוד "גדול" כנ"ל, 2.06 גרם. כמעט מצוין.
- (כג) עוד "גדול" כנ"ל, 2.15 גרם. מצוין.
- עד כאן הגדולים שהוטבעו לפי התקן המקורי, מכאן ואילך מופיעים בקטלוג הנ"ל "גדולים" שהוטבעו במשקלות הקטנים יותר.
- בעל התשובה הנ"ל כותב, ששקל דוקט חדש (כלומר לא משומש) ומצא את משקלו כמשקל 48 גרעיני שעורה, דהיינו $\frac{1}{2}$ דינר או שמינית סלע. אין אנו יודעים בדיוק מתי שקל את הדוקט, ואם באותו זמן הקפידו המטביעים לדקדק במשקלו בהתאם לחוק, או שניסו להרויח משהו על ידי הקלת מה במשקלו. מאחר ובעל התשובה מסתמך על המשקל המציאותי של הדוקט, ולא על משקלו החוקי, קשה לדעת מה משקלו המדויק של הדוקט שלו, ונצטרך להסתפק בקביעת משקלו בקירוב. אם ניקח את המשקל הנתון על ידי פפדופולס, 2.178 גרם לדוקט, נקבל 17.424 לשקל. אם נקח את משקלם כפי שנמצא על ידי רחמני, נקבל 16.4 עד 17.2 גרם לשקל (ונצטרך לומר, שהדוקט ששקל היה קל מהמשקל החוקי). מכל מקום, גם אם נקח את המשקל הכבד ביותר של וסטר, דהיינו 2.28 גרם, נקבל לא יותר מ- $18\frac{1}{4}$ גרם בקירוב.
- יש לציין, כי מלשון התשובה נראה, שמדובר במשקל הדוקט כמות שהוא, מבלי להפחית ממשקלו את הסיגים שבו. יתכן שכך היה מנהג ההטבעה בימים ההם, שהסיגים ייצגו את ההפרש שבין מחיר הכסף הטבוע לכסף בלתי טבוע, וכפי שכתב בעל נחלת-שבעה על זמנו⁴,

(1964) עמודים 46 עד 48. 3. לתיאור הפרסום ראה הערה 2 לפרק מ'. 4. ראה מהדורא שניה ב' (משנת תמ"א) לספר נחלת-שבעה, סימן י"ב. בתשובה להשגה העשירית של בעל חוט-השני הוא מגן על

קכג

פרקים מה – מו.

כך שמשקל הכסף הטהור הבלתי טבוע שנתן להשיג בעד מטבע כסף המכיל אחוז קטן של סיגים, שזה למשקל כל המטבע, וצ"ע.

פרק מ"ו

פרחי הזהב

לפי החשבון שבהגהות המרדכי הנ"ל, 2 דוקטים כסף שוים לזוז התלמודי, וא"כ 25 זוז = 50 מהדוקטים הללו. ממה שהוא כותב ש-25 זוז = 2 פרחים ו-2 דוקטים, יוצא לכל פרח 24 דוקטים, שהם 12 זוז או שלשה סלעים. חשבון זה מתאים למה שכותב פפדופוליס, שדוקט הזהב של ונציא היה שווה 24 דוקטי כסף. לפי זה פרחי ההגהות הם דוקטי זהב של ונציא (או מטבע אחר באותו ערך).

את דוקטי הזהב של ונציא החלו להטביע על פי צו שיצא ב-31 באוקטובר 1284 למספרם [ה'מ"ה]¹. הוא הוטבע מזהב טהור לפי 67 מטבעות לזקוק של ונציא. משקל זה נקבע לו בכדי שיהיה שווה למטבע הזהב של פלורנס. מטבע זה נקרא באיטלקית פיורינו (fiorino) ובשפות לועזיות אחרות פלורין, שתרגומו בעברית הוא פרח, כמו גם תרגום שם העיר פירנצה (פלורנץ)². בנוסף לכך נשא מטבע הזהב של פלורנץ גם את החבצלת, סמל העיר פלורנץ.

מטבעות זהב אלו הועתקו בארצות רבות כולל הונגריה, ספרד, אשכנז, הולנד, ופולין. הזהובים המועתקים נקראו גם כן פלוריינים ודוקטים, אלא שבמשך הזמן הפחיתו במקומות שונים, בצורה חוקית או בלתי חוקית, את הפלוריינים, וגם לזהוב המופחת קראו פלורין. כנראה בגלל שבהתחלה שמרו על צורת הפרח שבו³. הדוקטים, לעומת זאת, שמרו בכל מקום על משקלם. בתוך כעשירית גרם, במשך מאות שנים. כפי הנראה, נשתמר משקל הדוקט באופן המדויק ביותר באונגריה, עד כי לדוקט היו קוראים גם סתם אונגריש או הגרי, או כמו שהוא מובא בש"ך⁴ ובחנוך-בית-יהודה⁵ — אדום הגרי. בפולין קראו לו צ'רבונה זלוטה, כלומר אדום-זהב. בחוט-השני⁶ הוא נקרא דגוטי וכן זהובי אדומי. משקלו היה בכל הזמנים 3.5 גרם עם סטיה קטנה מעלה או מטה, ותכולת הזהב שבו — 24 קאראט (היינו זהב טהור) או קרוב לזה. בפרק ט' כתבנו על משקלו המדויק, החוקי והמעשי, בונציה לתקופות שונות. לתקופה בה אנו מתעניינים כעת, היה לפי פפדופוליס המשקל החוקי של הדוקט 3.559 גרם זהב טהור.

חשבונו (במהדורה הקודמת סימן י"ב סעיף ל"א ס"ק ב') לחשוב את מחיר הזקוק כסף ל-8 ר"ט, אף שבר"ט יש גם קצת נחושת. הוא כותב: "הגע בעצמך שנשכא של כסף נקי לא היה נמכר רק בעד ח' ר"ט ומה שהוא נחושת בתוך הח' ר"ט הוא משום הוצאות הטיבא".

1. פפדופוליס (ראה הערה 5 לפרק ט') כרך I עמוד 413. 2. כך גם נקרא בעל כפתור-זפרח — אשתורי הפרחי על שם עירו פלורנץ. 3. ראה שו"ת מהר"י וייל סימן י"ד. 4. שפתי-כהן חו"מ פ"ח. 5. הובאו דבריו למעלה (ראה הערה 21 לפרק ה'). 6. סימן צ"ז טור 13 למטה. הוא כותב שמשקלם בקרוב א' לוט. כהוצאת חוט-השני המצויה, שהודפסה על ידי מכון חתם-סופר (ירושלים תש"ל), אין מספור לעמודים ועל כן מספרתי את הטורים החל בתחילת התשובה. בכל טור יש 46 שורות של בערך 9 או 10 מילים. בטור הראשון יש כ-29 שורות.

פרק מ"ז

יחס מחיר הכסף לזהב בימי הגהות המרדכי ובימי אברבנאל

כתבנו למעלה, שהמשקל החוקי של דוקט הזהב היה 3.559 ושל דוקט הכסף 2.178 גרם. לפי זה, 24 דוקטים כסף שוקלים 52.272 גרם, וכיוון שכאמור, הם שווים לדוקאט זהב אחד בן 3.559 גרם, מתקבל יחס מחיר הזהב לכסף כ-14.6873. זה קצת יותר גבוה משהיה כ-100 שנה או יותר אחרי כן, בימי מהר"י אברבנאל, הכותב¹ ש-175 שקלים בני חצי אונקיא (כדעת רש"י), אשר לפי חשבוננו (במלכים א' ז') יוצא לכל אחד מהם כמשקל 4.1 דוקט זהב, שווים 50 דוקט. 175 שקלים כסף של 4.1 דוקט שוקלים 717.5 דוקט ושווים 50 דוקט, מה שנותן יחס של 14.3500 בין מחיר הזהב למחיר הכסף. היחס בין שני יחסים אלו הוא 1.024. זה גם בקירוב היחס בין מספר שקלי הכסף השווים לדוקט זהב לפי הגהות-המרדכי, למספרם לפי האברבנאל, שכן לפי חשבון 50 דוקט זהב ל-175 שקלי כסף מקראיים (בני 20 גרה) שווה דוקט הזהב ל-3.5 שקלי כסף. לאחר הוספת שתות לשקל יהיו בדוקט רק $2^{11}/_{12}$ שקלים (בני 24 מעות או גרות), לעומת 3 שקלים (בני 24 מעות) לדוקאט היוצאים מדברי הגהות-המרדכי. היחס בין 3 לבין $2^{11}/_{12}$ הוא בדיוק 36 ל-35 או 1.029 בקירוב. בין שני היחסים הנ"ל (יחס שעור הגהות-המרדכי לשעור האברבנאל, ויחס מחיר הזהב לכסף) נשאר עדיין הפרש של כ-5.0%. זהו הפרש קטן, שהוא מעבר למדת הדיוק שאנו יכולים לקוות מהשוואות מסוג זה, מה עוד שהאברבנאל כותב שמספר הדוקאטים הנקוב על ידו הוא בקירוב. נוכל אם כן לומר, ששיעור משקל הסלע לפי האברבנאל זהה לשיעור הגהות-המרדכי, לפחות בקירוב גדול.

פרק מ"ח

זהובי האגודה

כתב מהרז"ך בספר האגודה:¹

"ונראה לי מה שעתה נוהגין לעשות תנאים בין איש לאשתו לפחות מן הכתובה² היינו משום דמנה פירש רבנו תם דהוי זקוק כסף, ומאתיים היינו שני זקוקים, נמצא כשנותנים לבתולה עשרה זהובים ואלמנה חמשה זהובים הרי זה לא פחתו".
דעת רבנו תם מובאת באגודה בעוד כמה מקומות. בפרק הזהב³ הוא כותב:
"ונמצא בשם רבנו תם דמנה היינו זקוק כסף ועיין בבכורות".
ובבכורות⁴ הוא כותב:

1. אברבנאל. מלכים א' ז' כ"ח.

1. כתובות פרק ה' סימן ע"ה. המהרז"ך חי בפרנקפורט שבאשכנז בדורו של בעל הגהות-המרדכי. 2. לפי תקנת הקהילות. היה המנהג באשכנז לכתוב לבתולה מאתיים זקוקים כסף צרוף ולאמנה מאה (ראה מהר"ם מינץ סימן ק"ט), אף שמעיקר הדין כתובת בתולה היא רק מאתיים וזו וכתובת אלמנה מאה זו, שהם לכל הדעות הרבה פחות ממאה זקוקים. לפי חשבון בעל האגודה כאן, שהמנה הוא זקוק, יוצא שתקנת הקהילות הכפילה את הכתובה פי מאה. הסכום של 5 או 10 זהובים הוא הסכום המזערי, המבוסס על מאה ומאתים וזו הנתנים מעיקר הדין, ללא תקנת הקהילות. על תקנת הקהילות ניתן היה לוותר, אף שעל המנה או מאתיים אי אפשר לוותר.
3. ב"מ סימן ס"א. 4. פרק יש בכור, סימן כ'. 5. שו"ת מהר"ל תשובה ע"ו.

"מצאתי בתו' בשם רבי' תם דמנה הוא זקוק כסף נמצ' חמש סלעים חמישית של מנה והוא חמישי' של זקוק כסף. וכתובת בתול' היא ב' זקוק כסף".
דברי בעל האגודה מובאים בשמו בשו"ת מהרי"ל⁶ ובשם "ויש מי שמשער" בהגהות הרמ"א⁶. הגר"א מעיר שם כי רבנו תם, שעל שיטתו מבוסס חשבון זה, "מיקל יותר מהגאונים דלהגאונים מנה הוא זקוק וב' שלי' זקוק"⁷. לפי חשבון זה, שעור הגאונים (היינו השעור ע"פ שפ"ד גרעיני שעורה לסלע, כפי שמשער בעל הגהות-המרדכי) גדול משעור ר"ת ביחס של 5 ל-3 ($5/3 = 1\frac{2}{3}$), לעומת זה: $3/3 = 1$). כיוון שאת שעור ר"ת משער בעל האגודה ב-5 זהובים למנה של 25 שקלים, דהיינו 5 שקלים לזהוב, יהיה שעור הגאונים לפי חשבון זה 3 שקלים לזהוב, בדיוק כמספר השקלים בפרח אצל בעל הגהות-המרדכי. ובכן הזהוב של האגודה זהה לפרח הזהב של בעל הגהות-המרדכי, שהוא הדוקאט של זהב של נוציא כפי שכתבנו למעלה. גם בעל חות-יאיר חשב את הזהובים של האגודה לדוקטים, ובתשובה האחרונה בחוט-השני⁸ כתב:

"והנכון לע"ד דאין פי' זהוב דבאגודה מה שאנו קורין גילדין וזהובי' בפולין או באשכנז⁹ כי אין זה השם ראוי להם רק ר"ל מה שאנו קורין דגוטי¹⁰ ונקראים כפי' האגודה זהובי' כשמן שהם של זהב ונראה דגם מ"ש רש"י שהשקל משקל ד' זהובי' והוא חצי אונקיא ר"ל זהובי' אדומי¹¹ שבאמת משקלים [צ"ל משקלם] בקרוב א' לוט".

מכל הנ"ל נראה שהשיעורים שנוכל ללמוד מדברי בעל האגודה, הגהות-המרדכי והאברבנאל שווים או לפחות קרובים מאד. כשנבוא לדייק בשעורם, הרי שהשיעור הניתן על ידי האברבנאל הוא הנוח ביותר לדייק בו, כי הוא נוקב את משקל השקל במשקל של דוקאט בעוד שהאחרים נוקבים את השיעור במונחים של ערך מטבע הזהב או משקל של מטבעות כסף, ובדרך כלל עדיף לדייק במשקל מטבעות זהב, הן מפני שהמטבעים מדייקים יותר בהטבעתם, והן מפני שהם נשמרים יותר טוב, הן על ידי בעליהם והן על ידי תכונותיהן הכימיות והמכניות, כך שהסכוי, שיארע בהם שנוי במשקל עקב תגובה כימית עם האויר או עקב השתחוקות, קטן יותר. כפי שראינו בפרק מ"ד, שעור האברבנאל עבור הסלע בן 24 מעות (היינו הסלע לאחר תוספת שתות) הוא כ-17.38 גרם, ואם כן לפחות בקירוב רב, זהו גם שיעור הגהות-המרדכי והשיעור המתקבל לדעת הגאונים משיעור האגודה.

6. אבן-העזר ס"ו, סעיף ר'. 7. ראה לעיל, פרק י', ששיעור פדה"ב לדעת הגאונים הוא $5\frac{1}{3}$ לוט או $\frac{1}{3}$ זקוק, ומנה הוא פי 5 יוצא ל- $\frac{5}{3}$ זקוק. 8. סימן צ"ז, טור 13 בדפוס ח"ס (ראה הערה 6 בפרק מ"ו). 9. בזמן הרפסת חוט-השני (תל"ו) היו באשכנז מטבעות כסף שהיו נקראים בגרמנית גולדן, ובעברית – זהובים, והיו שוים 60 צ"ל שהם $\frac{2}{3}$ ר"ט. אלו של פולין היו שוים חצי מזה, והיו מורכבים מ-30 "גדולים" הנקראים גרושן. 10. היינו דוקטים, אלא שהגרמנים היו מחליפים ט' בד', וכמו שהם קוראים לשפתם דויטש במקום טייטש, והעברים דוברי-אשכנזית קוראים עד היום את התרגומים מעברית לאשכנזית, עברי-טייטש, ולא עברי-דייטש, את הטאלער הגרמני כתבו באנגלית בד', כפי הנראה כך בטאו הגרמנים ט' באותה תקופה. דברי החוט-השני מובאים בחלקם בשו"ת חנוך-בית-יהודה (הודפס בפרנקפורט בתס"ח על ידי בן המחבר) סימן ע"ח. הכתיב שלו לדוקאטים הנ"ל, המצוטטים מחוט-השני, הוא "טקאטן", והוא כותב, שמורגל כפי כל לקרותם אונגרשי טקאטן ובשאר לשונות טקאטין אונגרי. בעל החנוך-בית-יהודה משיג על חוט-השני, וחושב שהזהובים הנדונים קטנים מהדוקאטים, אבל השגותיו מבוססות על מה שהוא חושב, שבעל חוט-השני חושב גם את הזהובים רייניש המוזכרים ביו"ד ש"ה לדוקטים, אבל בחות-יאיר סימן א' כתב המחבר בפירושו, שאין כונתו לזהובים רייניש המוזכרים שם. לפי הגר"א ביו"ד ש"ה ס"ק ד' ואה"צ ס"ו ס"ק כ"ב, וזהובים רייניש אלו שוים בשתות פחות מהזהובים של האגודה, ושני זהובים רייניש, האמורים לפדיון-הבן, מחושבים לפי שליש זקוק במחיר של 6 זהובים לזקוק (לעומת 5 זהובים לזקוק בחשבון האגודה) כפי מחיר הכסף בשו"ת מהרי"ו תשובה י"ד, וכך גם החשבון במהר"ם מיץ סימן ק"ט. 11. כנוי לדוקאט. בימי רש"י עוד לא היה מטבע בשם דוקאט, ואולם

מה שיש עוד לדקדק בדעת האגודה, הוא מה שנראה מדבריו בבכורות, שחושב שאין צריכים בפדיון-הבן לתת את התוספת, ודי לתת 5 שקלים בני 20 מעות. זאת למדתי ממה שכתב, זה לשונו:

"א"ר אשי מנה של צור פי' בקו' היוצא במדינ' צור וזה הוא שיעור של אותו מנה סלע הסלע ד' זווים והזוז במשקל זהוב של משקל כ"פ [=ב' פשוטים] ומחצה למשקל הברזל. ונר' שקבלה היתה בידו מרביתו ובפי' של חומש פ' אלה המשפטי' פי' שקל משקלו ד' זהובי' שהם חצי אונקיא למשקל הישר שבקולני"א ור"ת פי' דדינר זהב עוביו כפלים כשל כסף. מצאתי בתו' [אולי צ"ל כתו']¹² בשם רבי' תם דמנה הוא זקוק כסף נמצ' חמש סלעים חמישית של מנה והוא חמישי' של זקוק כסף. וכתובת בתול' היא ב' זקוק כסף. והרמב"ם כתת [צ"ל כתב] דשקל עשרים גרה היינו עשרים מעה ומעה כסף משקל שש עשרה שעורות בינוניו".

ראה, שהביא את דברי הרמב"ם על שיעור השקל בן 20 מעות של 16 גרעיני שעורה, שהם בסך הכל ש"ך גרעיני שעורה, ואילו שקל בן 24 מעות שוקל לדעת הרמב"ם שפ"ד גרעיני שעורה. הרינו רואים, שלדעת האגודה¹³ אין האב נותן אלא 5 סלעים של 20 מעות. לפי זה צריך לומר, שלדעת האגודה גם השיעור של $1/5$ זקוק לפדיון-הבן, שכתב בדעת ר"ת, הוא ללא התוספת, ומאחר שאת השעור הזה כמו את שעור הכתובה של רבנו תם חישוב בעל האגודה ממאמרו הסתמי של ר"ת, שזקוק הוא מנה, צריך לומר, שגם כל השעורים שננקבו במנים הם ללא התוספת, לדעת האגודה. לפי זה יש לשים לב לכך, שמה שכתבנו בדבר יחס של 10 ל-6 בין שיטת הגאונים למשקל הסלע לבין שיטת ר"ת ע"פ האגודה, הוא למעשה, לפי דעת האגודה, יחס לא בין סלעים שווים אלא בין סלע של כ"ד מעין, שפ"ד גרעיני שעורה, אותם שקל מהר"ם מריזבורק, ומצא שחמש סלעים כאלה שוקלים שליש זקוק, לבין שקל של כ' מעין שעשרים וחמש מהן הוא המנה אליה, לדעת האגודה, מתיחס ר"ת באמרו שהמנה זקוק ושמוזה יוצא שה' סלעים הם חמישית זקוק. היחס בין שעור המעה לדעת הגאונים לשעורו לדעת ר"ת יהיה לפי זה לא 100 ל-60, אלא 100 ל-72, כיוון שבסלע של ר"ת יש פחות מעין.

יתכן, שהדוקאטים, וכן קודמיהם הפלורניים, הוטבעו לפי משקל קודם שהיה מקובל לזהובים. ¹² כלומר 'מצאתי כתוב' בתוספות אינו. אבל הוא נמצא בסוף חשוכת רבנו תם המובאת בתשובות השייכות להלכות אישות (סימן י"ז) המודפסות בסוף ספר נשים של משנה-תורה לרמב"ם. את דברי האגודה כאן העתקתי מצלום ההוצאה הראשונה, שהוציא בשנת של"א הגאון בעל שארית-יוסף, גיסו של הרמ"א. ¹³ לא לדעת הרמב"ם עצמו. הרמב"ם עצמו כותב בפירושי-המשניות (בכורות פרק ח'), שיש לתת לפדיון-הבן סלעים של שפ"ד ג"ש. וכן ממה שכתב בהלכות שקלים שהוסיפו על השקל י'עשו משקלו כמשקל המטבע הנקרא סלע כימי בית שני וכמה משקל הסלע שפ"ד שעורה בינונית, משמע, שהוא מבדיל בין שם שקל, שהוא לפני התוספת, לשם סלע, שהוא עם התוספת, ובהלכות פְּפֻרִים פרק י"א הל' ו' כתב, שנותן ה' סלעים, אלא שהאגודה מדיליה פסק, שנותן שקלים ללא התוספת, ואת הרמב"ם הוא מביא רק ללמוד מה שיעור אותו שקל. ראה גם פרק מ"ד סוף אות א'.

פרק מ"ט

שיעורי באר־הגולה

כתבנו בפרק הקודם בשם חוט־השני, שהזהובים שכתב רש"י שמשקל 4 מהם הוא כמשקל השקל שהוא חצי אונקיא של קולוניא, הם דוקאטים, אותם קורא בעל חוט־השני גם זהובים אדומים, ובעל חנוך־בית־יהודה קוראם הגריים. זה תואם בקירוב גם את דעת האברבנאל שהבאנו בפרק מ"ד, לפיה השקל של רש"י שוקל כמו 4.1 דוקאטים, ואם כן, הזהוב של רש"י שוקל קצת יותר מהדוקאט. לעומת זאת בעל באר־הגולה כותב¹: "ושמעתי פה שהדרהם הוא משקל אדום זהב ולדעת רש"י החמשה סלעים הם רק ב' אונקיות וחצי".

נראה שסובר כדעה שהבאנו בפרק מ"ב, לפיה לדעת הרמב"ם והגאונים השקל כבד ככשליש מלבר מאשר לדעת רש"י. לפי זה, אם לרש"י השקל, שהוא $\frac{1}{2}$ אונקיא, הוא כ-4 דוקאטים הרי שלרמב"ם הוא כ-6 דוקאטים, ומכיוון שהשקל לדעת הרמב"ם – 6 דרהם, ופדיון־הבן – 30 דרהם, כפי שמובא שם בשו"ע, הרי שמשקל הדרהם כמשקל הדוקאט. כיון שמשקל הדוקאט הוא 3.5 גרם בקירוב², והשקל לדעת רש"י – 14 גרם בקירוב, הרי שלדעת הרמב"ם כפי הכנת בעל השמועה המובאת בבאר־הגולה יהיה השקל כ-21 גרם.

פרק נ

זהובים רייניש

כתבנו, שהזהובים שבהם נוקב בעל האגודה את שיעור הכתובה, הנם מטבעות זהב. לדעת בעל חנוך־בית־יהודה¹ גם שני הזהובים רייניש, שהם שיעור פדיון הבן של המהרי"ל – גם הם מטבעות זהב הנקראים "גולד־גולדן" כלומר "זהובי־זהב". הגולד־גולדנים הם מטבעות זהב קטנים מן הדוקאטים, וגם אחוז הזהב בהם קטן מאשר בדוקאטים². לפי דעת הגר"א ביו"ד ש"ה, זהובי ריינוס של שיעור פדיון־הבן שווים בשות מלבר פחות מהזהובים של האגודה³. בנגוד לחנוך־בית־יהודה הנ"ל, יש⁴ החושבים את זהובי ריינוס הנ"ל למטבעות כסף הנקראים זהובים (גולדן, Gulden, בלע"ז), אולם לפי ספרי המטבעות, כימי מהרי"ל עדיין לא היו מטבעות כסף שנקראו זהובים. רק בשנת רמ"ד (1484) התחילו להטביע מטבעות כסף גדולים (בני אונקיא אחת), בערך נקוב השוה למטבעות הזהב, ושלכן קבלו את

1. יו"ד ש"ה. 2. על משקל הדוקאט כימי באר־הגולה ראה פרק ה'.

1. חנוך־בית־יהודה סימן ע"ח (ראה הערה 21 לפרק ה'). 2. ראה ש' ערך Goldgulden. היות הג'ג'שוה פחות מהדוקאט מוכח גם מדברי חנוך־בית־יהודה עצמו, ואולם אין הוא כותב בכמה. במהדורה שניה ב' של נחלת־שבעה, השגה י"ד, עמוד י"ז, מחושב הדוקאט לששה זהובים פולניים של ימיו (שהם 2 רטי"ם) והגולד־גולדן ל- $\frac{4}{8}$ זהובים פולניים. לפי זה שווה הדוקאט 1.23 גולד־גולדן. 3. כלומר זהובי האגודה הם 1.2 זהובי ריינוס של המהרי"ל. 4. נ"ש, וכן משמע גם מדברי אחרונים אחרים (כגון חלקת־מחוקק ועוד).

השם זהובים⁵. מטבעות אלו נקראו גם טאלערים או רייכס-טאלערים, והיו מחולקים ל-60 צלמים⁶. את הצלמים הטביעו בטיב ומשקל יותר ויותר גרוע, עד שבשנת ת"י אנו מוצאים במכתב של רב משה פוריית מפראג כי את הטאלער העריכו בטורקיה כשווה ל-80 צלמים⁷. בימי נחלת-השבעה (תכ"ד) וחוט-השני (תל"ו) כבר היו 90 צלמים לטהאלער. יחד עם זאת נשאר השם זהוב לסך של 60 צלמים, וכך נהיה בימי חוט-השני ונ"ש, הטאלער ל-1½ זהובים. על זהות הזהוב-ריינוס עם הטאלער נוכל ללמוד מדברי המהרש"ל בתשובה ק"א, בה הוא פוסק חיוב מלקות למוציא שם רע, וכותב:

"נמצא כתוב בתשובה בשם גדולים שיכולים המחוייבים לפדו' המלקות בח' זהובי ריינוס⁸... וחלוקים עלי חבירי ואומרים שמצאו בתשובה מ' זהובים⁹ כמספר מ' יכנו ואמרתי להם טעות הוא ומזה בא הטעות כי מצאו כתוב בפסק אחד שמנים טאליר והיה הענין שתי ש"ר היה, כי שמנים (צ"ל כאן שמונה, ורצונו להגיה ולומר, שבאותו פסק צריך לקרא שמונה במקום שמנים, והמדפיס את דברי המהרש"ל שבש גם כאן) היה כתוב והכונה היה על ש"ר אחת וממילא על שתי ש"ר ט"ז זהובים".

5. ראה ש' ערך Reichstaler, לפי לריטיר J. Lhéritier, במאמר *De la succession des monnaies de compte en Lorraine*, על מטבעות החשבון של לורייין, בעמוד 105 מהכרך החמישי (1937), סדרה 5, של החל מ-1401 (קס"א) היו קוראים בריינוס לסכום ידוע של מטבעות כסף — זהוב. לדבריו היו עד אז מטבעות הכסף הנקראים "טורנישים-גדולים" שווים עשירית זהוב, וכאשר ירד ערכם של מטבעות אלה בקצב מהיר מקצב ירידת ערך זהובי-הזהב נעשו זהובים אלו שווים למספר גדול יותר של גדולים, ואולם לסכום של 10 גדולים המשיכו לקרא זהוב. בספר המהרי"ל, הלכות פדיון-הבן (צד קל"א, הובאו דבריו כד"ח — בכורות פ"ח, ס"ק כ"ב), כתוב בשמו, שנראה לו דסלע הוא ד' גדולים ממטבע ורנקפורט (=פרנקפורט), שקורין אלט (=ישנים) טורניש, ועולים עשרים מהם לשני זהובים רייניש. הרי שכתוב בפירוש, שכונתו לטורנישים ישנים, שהיו שווים זהובי-זהב ממש, ולא לחדשים ש-10 מהם נקראים זהוב, מזהובי-הכסף החדשים. שים לב, שלזהובים לא קרא ישנים, ואילו היתה כונתו לזהוב שהוא סכום של 10 גדולים, הרי שבכל זמן 10 טורניש של אותו זמן מהווים זהוב של אותו זמן, ומהטורנישים היותר ישנים יש פחות מ-10 בזהוב חדש, שהוא סכום של טורניש. גם לשון המהרי"ל מדויקת מאוד, כי למטבעות הכסף הישנים נקב בשמם הלוועזי בלי לתרגמם, וכתב שקורין להם אלט-טורניש לאמר, שאין זה שמם הראוי להם כלשון חכמים, וזה על פי מה שאמרו בירושלמי פסחים, פרק י', הל' א', שלמידה שהיתה בימיו אין קורין עתיקה, אבל את מטבע הזהב, הנקרא גולדן כלשון אשכנז, תרגם לעברית — "זהוב" לאמר, שזה שמו הראוי לו, וכמו שכתב בעל חוט-השני על זהובי האגודה ורש"י, שכונתם למטבעות זהב, "כי זה השם הראוי להם", ולא למטבעות-הכסף, הנקראים כפי העם זהובים, שאין זה שמם הראוי להם. בעל חוט-השני כותב, שראה אלט-טורניש כזה, והוא מוטבע על 3 לבנים, ומשקלו גדול מהלבנים שהיו בימיו ומתאים ל-2 פ"ץ [2 פ"ץ לפי החשבונות ששם = 4 לבנים] ויותר. במה שכתב, שהוא מוטבע על שלש לבנים, רצונו לומר, שכתוב עליו 3 לבנים (כנראה אלבוס, Albus, בלע"ז או וייספפפניג, Weisspfenig, בל"א), שם מטבע, שבימיו היה שוה צ"ל או אחד משלושים בזהוב. זה נותן עבור 3 לבנים — עשירית זהוב. אולי זה מה שגרם לו לחשוב, שזהובי המהרי"ל (בני 10 אלט-טורניש, לפי מה שכתוב בספר מהרי"ל, ש-20 טורניש = 2 זהובים) הם מטבע כסף של 2/3 ר"ט, כפי שהיה הדבר בימיו.

6. תרגום עברי של קרויצר. לפי הטבלאות של 1788 (עמוד 72), היתה החלוקה ל-60 קרויצר רק משנת 1559 למספרם (ש"י"ט). בשנה זו נקבע גם כי הזהובים שנקראו רייכסגולדן (Reichsgulden) או גולדן-טהאלער (Guldenthaler) יוטבעו לפי 9½ מטבעות מכל זקוק כסף של קולוניה, ואחוז הכסף שבהם יהיה 14 לוט (מ-16 לכסף טהור) ו-16 גרן (מ-18 בלוט), מה שנותן תכולת כסף של 22.9 גרם. בשנת 1564 (שכ"ד) שינו את המשקל ל-8 מטבעות כרוטו מכל זקוק, ו-9 מטבעות נטו. זה נותן 25.98 גרם כסף לכל ר"ט. משקל זה מובא גם בנחלת-שבעה (סימן י"ב) עבור הר"ט שבומנו (תכ"ד). 7. ראה "מסעות א"י", מהדורת יערי, עמוד 273.

8. וביים-שלישמה, ב"ק פ"ח, סימן מ"ט כתוב בטעות: "ה' זהובים ריינוס" במקום ח'. 9. כך כותב גם

הרי שמשמש בזהוב ריינוס, זהוב סתם וטאליר כבשמות נרדפים, ויש להתפלא¹⁰ על שבעל חוטה-השני, נחלת-השבעה וחנוך-בית-יהודה, הנושאים ונותנים בזהוב הזהוב הזה, לא ראו את דברי המהרש"ל הנ"ל, שבימיו היה הזהוב – טאלער.

מכל מקום, בימי המהר"ל, וכן בימי בעל תרומת-הדשן¹¹, המצטט את המהר"ל ללא הערות, היה הזהוב רייניש (Rheinische Gulden) מונח המתאר מטבע זהב שהוטבע בלורין (אח"כ הועתק באותו שם גם באוסטריה)¹² בערך מופחת מהדוקאט.

במקום זה נעמוד על תהליכי הפיחות של הזהוב הרייני ושל משקל הזהב שבו מזמן המהר"ל ועד זמן הרמ"א, המביא את המהר"ל כ"ויש אומרים" ביו"ד ש"ה.

לפי ש' ¹³ העתיקו בתחילת המאה ה-14 למספרם בגרמניה את הזהוב של פלורנס עם החבצלת (לילי Lillie) המוטבעת בו, שהיתה סמל העיר פלורנץ, וקראו לו גולדן, דהיינו זהוב. זהוב זה היה מזהב טהור ובמשקל 3.537 גרם, כפי שהיה בפלורנץ. באונגריה ובבוהמיה כנו אותם מיד דוקטים, והם שמרו על משקלם וטיבם בקירוב גדול, והיו נפוצים מאוד גם בגרמניה. לעומת זאת, הזהובים הגרמניים לא שמרו על ערכם לאורך זמן. ב-1386 למספרם [קמ"ו] הגיעו הדוכסים של איזור הריין להסכם על משקל אחיד ל"זהובים רייניש", שנעשו למטבע העקרי של מערב גרמניה. בתקופה ההיא נעשו מטבעות אלו חריפים יותר מהדוקטים האונגריים והבוהמיים. במשך הזמן הקטינו את המשקל ואת תכולת הזהב שבוהובים אלו.

לפי המקורות הגרמניים¹⁴ היתה תכולת הזהב כדלהלן: שנת קכ"ה – 3.67 גרם, קמ"ו – 3.396 גרם, קס"ט – 3.247 גרם, קפ"ה (שנתיים לפני פטירת המהר"ל) – 2.77. במנין-פרובציונסטאגע, שכונס בפרנקפורט בקצ"ג ובאגרשן ונורנברג בקצ"ג וקצ"ח, נמצאה כבר תכולת הזהב שבוהוב רק או 2.72 או 2.90 גרם. ברכ"ז, בימי מהר"ל, היתה תכולת הזהב 2.647 גרם וברנ"א – 2.53 גרם. עכור השנים רפ"ד – ש"ט יש צווי הטבעה שונים הנעים בין 2.41 ל-2.53 גרם זהב למטבע. המשקלות הנתונים כאן הם רק של הזהב שבתוך המטבע (ללא הסיגים). ש' מציין, שאחרי שנת 1500 [ר"ס] היה הזהוב הרייני מורכב מ-18¼ חלקים זהב, 45/24 חלקים כסף¹⁵ ו-13/24 חלקים נחושת. בכדי שתכולת הזהב בזהוב רייניש של המהר"ל תהיה קטנה בשתות מזו של הדוקאט, היא צריכה להכיל כ-2.95 גרם זהב. זה מתאים בערך לנתון השני של ה"מנין-פרובציונסטאגע" משנות הק"צ. תקופה זו חלה בימי מהרא"י, ואף שהיא חלה לאחר פטירת המהר"ל, יתכן שכבר בימיו התחילו בהטבעה תת-חוקית במשקל זה. כך יתכן, שמה שכתב בעל תרוה"ד בשם המהר"ל, כתבה לפני ההפחתה הנוספת של שנת רכ"ז. מאידך לפי הנתונים שהבאנו למעלה, הרי שבימי הרמ"א כבר היה הזהוב הרייני לא יותר מכ-2.53 גרם, אפילו מבחינה חוקית, ואף אם נצרף לזה את מעט הכסף¹⁵ שכתבנו שהוסיפו לזהוב אחרי שנת 1500 [ר"ס], ואף אם נחשוב את ערך הכסף

הרמ"א בהגהת חושן-משפט סימן ב'. 10. ואולי אין זה מפליא כל כך לאור המחסור בספרים שממנו סבלו בעל נחלת-השבעה ואחרים בזמן ההוא. בעל נ"ש במהדורה שניה ב' בענותו על השגה ה' של בעל חוטה-השני, הכותב עליו, שכמדומה לא ראה את דברי המעדיני-מלך בפנים, כותב: "הרי שטר ושוכרו עמו דבוראי לא ראיתי דברי המ"עמ גופייהו כי אינו תחת ידי כי בענותי שלא למקום תורה גליתי ואין כל הספרים נמצאים תחת ידי ואל מי מהלומדים אשר אשלח להשאל לי מספריהם". 11. פסקים וכתבים סימן מ"ח. 12. ראה מאמרו של ד"ר קרל שלק על הגולדגולדנים האוסטרים במאה ה-15: Die österreichischen Goldgulden im XV Jahrhundert בכרך החשיעי (1879) של כתב העת הנומיסמטי, וונ"צ, עמודים 260 עד 281. המונח גולדגולדן מוזכר גם בסימן נ"ט משר"ת מהרש"ל, ושם הוא משמש שם נרדף ל"זהובים אדומים". 13. ש' ערך Goldgulden. 14. הנתונים מורכבים מהערכים המוכרים בגרמים בש', ערך Goldgulden, ומטבלאת 1788' עמוד 66. את הנתונים של ג' תרגמתי לגרמים לפי 233.8 גרם לזקוק של קלן. 15. בתקופה בה

כעשירית מערך הזהב, כך ש-0.583 גרם כסף יהיה שווה כמו 0.0583 גרם זהב, לא יהיה ערך הזהב יותר מכ-2.59 גרם זהב, פחות במידה ניכרת מהזהב שבזהב המהרי"ל¹⁶, ואיך, אם כן, הביא הרמ"א את דברי המהרי"ל להלכה? ואולי צריך לומר, שכוונתו במה שכתב בהלכות פדיון-הבן "ויש אומרים שה' סלעים הם שני זהובים רייניש שהם ב' זהובים פולניש", לא לשני זהובים רייניש של ימיו, אלא לשני זהובים רייניש של ימי המהרי"ל, שהוא המצוטט, ואותם הוא מפרש ומשווה לשני זהובים פולניש של ימיו. כך כתב בלאו הכי בעל נחלת-שבעה¹⁷, ולא עוד אלא שלדעתו גם הזהובים פולניש שכתב הרמ"א מחושבים לא לפי ערכם בימי הרמ"א, וכך כתב בעל נ"ש:

"ורמ"א שכתב ב' זהובים פולניש אינו ר"ל כמו שהם עתה הזהובים פולניש או רייניש רק הביאו משם מהרי"ל שכתב שהוא שני זהובים ובימי מהרי"ל היו הזהובים גדולים וטובים באופן ששני זהובים הניתנים בהוצאה היו שווים חמשה לוט ושליש כסף נקי שהוא שיעור פדיון-הבן, וראיה, שבימי מהרי"ל תלמידו היה הזקוק כסף צרוף שוה ששה זהובים ולא יותר כמו שכתב מהרי"ל בס' י"ד ואם תחלוק הזקוק כסף על שלשה חלקים יהיה כל חלק ה' לוט ושליש וא"כ היו ה' לוט ושליש שוים שני זהובים לפי ערך שיווי הזקוק ו' זהובים. רק השני זהובים היו כבדים ומכסף¹⁸ נקי והיו שוים ה' לוט ושליש כסף נקי".

גם בעל חוטה-השני מניח את דברי הרמ"א בצריך עיון¹⁹.

פרק נ"א

זהוב פולניש של הרמ"א

מספרי המטבעות נראה, שבימי הרמ"א היו מספר מטבעות שאפשר היה לקרא להם "זהובים פולניש". היה מטבע זהב, דוקט, משקלו — 3.53 גרם וזהב — 23½ קיראט¹, כלומר, בעל תכולת זהב של 3.46 גרם. אם למטבע זה התכוון הרמ"א, נצטרך לומר, שהוא חושב גם את הזהובים רייניש של המהרי"ל לדוקטים, כמו שכתבנו, שהזהובים סתם של האגודה הם דוקטים. כך יצא, שדעת הרמ"א תהיה כדעת אותם אחרונים², החושבים שהזהובים של האגודה זהים עם הזהובים של המהרי"ל, ומאחר ושיעור 2 זהובים רייניש מחושב לפי מחיר של 6 זהובים לזקוק כסף, כפי שכתבו הגר"א והנ"ש, בעוד ששיעור האגודה

היתה תכולת הזהב 2.53 גרם היתה איפוא תכולת הכסף 0.583 גרם. ¹⁶ ועכשו פרסם הרב חיים אייזנשטיין שליט"א בכתב העת מוריה [שנה י"א גליון י"א-י"ב (חשון תשמ"ג) עמודים ח-י"א] סדר ומנהג פדיון הבן לאחד מחכמי אשכנז מהלמידי מהרי"ל, שאחרי שכתב שלפי המהרי"ל צריך לתת "בערך ב' זהובים" הוסיף: "ועכשיו שנמטעט הזהב יקח הכהן ב' זהובים וד' לבנים", ובתוך סדר הפדיון כתב: "ולוקח הכהן מן הקערה ב' זהובים [מן הישנים?] או רביע יותר [אם נותן מהחדשים?] ומחזיר לו הבן", ולפי זה יהיו ד' הלבנים שוים רבע זהוב. הרי שגם מכך אנו למדים שהזהוב הופחת בשמינית מימי המהרי"ל עד ימי הכותב.

¹⁷ נ"ש סימן י"ב הערה ל"א אות ד' (ד"ה נמצא חשבון כתובת בתולה). ¹⁸ כבר כתבנו למעלה, שהחננוך-בית-יהודה חולק עליו בזה וסובר שאינם מכסף אלא מזהב, וכי כך הוא גם בספרי המטבעות. ¹⁹ שם טור 21 (במהדורה המוזכרת בהערה 6 לפרק מ"ו): "ודברי רמ"א עם כל מה שדברנו בביאורו נשארים בעיון".

1. גומובסקי (המוזכר בהערה 3 לפרק י"ב), טבלה i עבור תקופת זיגיסמונד הראשון (1506-1548). הקיראטים כאן מציינים את טיב הזהב. 24 קיראט מציינן זהב טהור.
2. חנוך-בית-יהודה שם ונ"ש, וכן נראה מדברי

מחושב לפי 5 זהובים לזקוק, צריך לומר, או שזקוקי האגודה קטנים בשתות (ואם כן, נצטרך לומר, שהרמ"א סובר, ששיעור האגודה על פי ר"ת הוא חצי משעור הגאונים, ולא 0.6 משעור הגאונים, כפי שהבאנו בשם הגר"א), או שלדעת הרמ"א היה היחס בין מחיר הזהב למחיר הכסף גבוה בשתות בימי האגודה מאשר בימי המהרי"ל, ועדיין ישרא קשה, למה מביא הרמ"א בהלכות כתובות את דברי האגודה בלי לציין, ששיעורו מחושב לפי מחיר מיושן, וכפי שבאמת מקשה עליו הגר"א³.

אפשרות שניה היא, שהרמ"א מתכוון לטאלער, שהיה בפולין בערך באותו משקל כסף כפי שהיה בגרמניה, ואשר על הטאלער הגרמני כבר כתבנו, שנקרא בהתחלה זהוב על היותו שווה בערכו למטבע הזהב. אלא שכבר כתבנו, שמטבע הזהב הנ"ל היה בימי הרמ"א קטן ביותר משתות ממשקל הדוקאט (שלפי מה שכתבנו, הוא הזהוב של האגודה האמור להיות יקר בשתות מהזהובים המוזכרים בהגהת הרמ"א בהלכות פדה"ב).

אפשרות שלישית היא, שכוונתו לסכום של 30 גדולים פולניים, להם קראו זהוב, לפי ספרי המטבעות, משום שבזמן מסוים⁴ היה הדוקאט של זהב שווה שלשים גדולים, וגם כשהופחתו הגדולים, ועלה ערך הדוקאט, המשיכו לקרא לסכום של 30 גדולים – זהוב. לפי גומובסקי⁵ היתה תכולת הכסף בגדול פולני בשנים 68–1566 (שכ"ו–שכ"ח) – 0.71 גרם, מה שנותן לשני זהובים פולניש בני 30 גדולים כ"א – 42.6 גרם כסף, ואולם זה נותן רק 8.52 גרם כסף לשקל, משקל שהוא בהחלט מעט מדי. אף על פי כן הולך בדעה זו תלמידו, בעל הסמ"ע⁶ העושה את חשבונותיו בגדולים וזהובים פולניים לפי 30 גדולים לזהוב, אף שבימיו הופחתה כמות הכסף שבגדול הפולני עוד יותר (לפי גומובסקי⁷ היה בגדול משנת ש"מ עד שס"א כ-0.69 גרם כסף, משקל חוקי. בשל"ח היה עדיין במטבע של 3 גדולים – 2.12 גרם כסף), ומחיר הכסף בימיו היה כ-8 זהובים בני 30 גדולים פולניים לזקוק [פולני]. כפי שכתב בעל הסמ"ע עצמו בדרישה (אהע"ז ס"ו, קרוב לסוף ד"ה ומה שנוהגין במדינות אלו לגבות לבתולה שנשאת ארבע מאות זהובים).

חלקת-מחוקק – אבן-העזר ס"ו, ס"ק כ"ג. 3. אבן-העזר ס"ו ס"ק כ"ב, אלא שהגר"א סבור שההפרש במחיר נובע מהבדל במשקל או בטיב של המטבע. 4. שנת רנ"ג לפי גומובסקי. לפי ש', ערך Zloty, בא השם מהטאלערים, שכאמור, נקראו גם הם זהובים, ובשלב מסוים (בשנת רפ"ח) היה מחירם 30 זהובים פולניים. 5. גומובסקי הנ"ל נותן בטבלה ח מספרו – 0.77 גרם לגדול (גרשון) פולני משנת 1546-48 (ש"ו-ש"ח), ו-0.71 גרם לגדול פולני בשנים 68–1566 (שכ"ו–שכ"ח). בהערות לטבלה k, עבור שנות שלטונו של זיגזמונד אוגוסט, 1545–1572 (ש"ה–של"ב), הוא כותב, שבזקוק אחד של קרקוב (אותו הוא חושב שם ל-201.89 גרם) כסף נקי היו 256 גדולים פולניים (ועם הסיגים – 96 גדולים לזקוק מסוגסג). הוא כותב, שהמשקל הממוצע של מטבעות אלה היה 2.059 גרם, ומזה 0.77 גרם כסף נקי. בטבלה "0" הוא עושה חשבון לכמה גרם כסף היה שוה הדוקאט הפולני בזמנים שונים, לפי מספר הגדולים שהיו שוים לדוקאט. חשבונותיו עבור השנים 1547 (ש"ז) ו-1555 (שט"ו) מבוססים על 0.77 גרם לגדול. ג' 1791 כותב בטבלת המטבעות הפולניים הישנים שבעמוד 210-כתרא, שהטאלער של זיגזמונד אוגוסט משנת 1564 (שכ"ד) עם הכתובת XXX (= 30, כלומר 30 גדולים) הוטבע לפי $8\frac{5}{8}$ ברוטו בזקוק של קלן, ומשקל הכסף נטו שבו היה לפי $9\frac{6}{7}$ בזקוק הנ"ל. כך יוצא לכל מטבע כזה השוה ל-30 גדולים כלומר, לזהוב פולני, 23.72 גרם כסף טהור, ולגדול פולני של 1564 (שכ"ד) – 0.791 גרם. 6. חר"מ פ"ח. 7. גומובסקי בטבלה ח מספרו הנ"ל, לאחר תקן טעויות חשבון בטבלתו (לפני התקן היה כתוב, 0.67 גרם לפי הצו מ-5 בינואר 1580 [ש"מ], שהיה בתוקף עד 1601 [שס"א]. משקל זה צ"ל 0.689 גרם, לא 0.67 גרם, כפי שמוכח מהכפלת המשקל עם הסיגים במנת הכסף הטהור – $5\frac{3}{5}$ מ-16). עבור השנים 1061 עד 1603 [שס"א–שס"ג] אין נתונים בספר. עבור 1604 [שס"ד] נותן המחבר (בטבלה t) 0.56 גרם כסף טהור לגדול, אבל עבור מטבעות של 3 גדולים ו-6 גדולים הוא נותן 1.85 ו-3.71 גרם, מה שנותן 0.62 גרם לגדול. עבור 1623 [שפ"ג] הוא כותב 0.29 גרם לגדול, 0.90 גרם ל-3 גדולים ו-1.80 גרם למטבע של 6 גדולים. הנתון הבא בספרו הוא (בטבלה u) הצו של 16 במאי 1650 [ת"ח]

שיעור דומה מתקבל גם מדברי הש"ך בשם הגהת־הדרישה. הש"ך כותב בהלכות פדיון־הבן:⁸

"כתוב בהגהת דרישה דאינו פחות מא' רייכ"ש טאלי"ר וב' שלישי רייכ"ש טאלי"ר כפי שהיה בזמניהם הרייכ"ש טאלי"ר בל"ו גר' פו"ר [=גדולים פולניש] ובהלכות צדקה כתב הש"ך:⁹

"ולמ"ש הרב שם [היינו הרמ"א בהלכות פדיון־הבן] שהוא בערך כ' זהובים רייניש (וכתוב בהגהת דרישה דהיינו ה' זהובים בזמן הזה) ¹⁰ א"נ [=צ"ל א"כ] השקל הוא שליש רייניש טאלי"ר והיינו זהוב פוליש וא"כ חיוב הצדקה [של שליש שקל] הוא עשרה גדולים כו"ר".¹¹

בימי הש"ך¹² הכיל הגדול (גרשו"ן בלע"ז) הפולני כ-0.29 גרם כסף. 30 גדולים, דהיינו זהב, הכילו 8.7 גרם כסף. 5 הזהובים הפולנים, שכותב הש"ך עבור פדיון־הבן, יוצאים איפוא ל-43.5 גרם, מעט יותר מ-42.6 גרם שיצא לנו מההנחה שזהובי פולין של הרמ"א הם סכום של 30 גדולים של ימיו.

השיעור היוצא מדברי הגהת־הפרישה עצמו נמוך קצת ממשקל זה. הטאלי"ר היה שווה ל"ו גדולים פולניים בשנים 1598 ו-1604 (שנ"ח, שס"ד)¹³. לפני שנ"ח היו הגדולים יותר יקרים ואחרי שס"ד נעשו יותר וזולים ביחס לטאלי"ר. באותה תקופה היה משקל הכסף שב"גדול" כ-0.69 גרם,⁷ ומשקל הכסף בטאלי"ר היה 24.31 גרם. טאלי"ר ו- $\frac{2}{3}$, שכתב בעל הגהת־הדרישה עבור שיעור פדיון־הבן, יוצא איפוא לכ-40½ גרם. יחד עם הנחושת שבו שקל הטאלי"ר 28.83 גרם, ואם בעל הגהת־הפרישה חשב את הערך המוסף לטאלער עקב הטבעתו, כשווה למשקל הנחושת¹⁴ או קרוב לזה, יכול שיעור פדיון־הבן לדעתו, להגיע ל-48 גרם. שיעורים אלו, שכתבנו בדעת הש"ך על פי בעל הגהת־הדרישה, יתכנו רק אם הוא סבור ששני הזהובים רייניש שכתב הרמ"א מבוססים על דברי ר"ת ששיעורו קטן בהרבה משיעור הגאונים.

כאן יש להעיר, כי בהלכות כתובה¹⁵ מביא הרמ"א גם את שיעור הכתובה, הנובע מדעת רבנו תם, והוא 10 זהובים ל-200 זוז. לפי זה צריך להיות שיעור פדיון־הבן לדעת ר"ת רק זהוב אחד ולא 2 זהובים, ואם לדעת הש"ך שיעור שני הזהובים המוזכרים ברמ"א לשיעור פדיון־הבן, גם הם מבוססים על דעת רבנו תם, תהיה לכאורה סתירה בין השיעור הנתון בהלכות פדיון־הבן לבין השיעור הנתון בהלכות כתובה. ואולם בהלכות כתובה לא מוזכר כלל, שזהובים אלו הם זהובים רייניש או זהובים פולניים, ויכול הש"ך להודות, ששם מדובר בדוקטים של זהב ולא בזהובים פולניים של 30 גדולים.

לפיו הועמד בפולין הטאלער על 25.20 גרם כסף טהור (28.80 עם סיגים), והגדול על 0.27 גרם. אח"כ, בצו של הראשון במרץ 1656 (תט"ו), הועמד המטבע של ששה גדולים על 1.43 גרם (0.238 גרם לגדול), ובצו של 24 למרץ 1658 הועמד על 1.30 גרם (0.2167 גרם לגדול) — לא 0.46 גרם, כפי שכתוב בטעות בספר עבור הגדול עצמו, עקב טעות בחשבון בהכפלת הנקיון — $\frac{4}{16}$, במשקל המסוגסג — 0.81 גרם). עבור השנים 1652 עד 1664 (תי"ב — תכ"ד) מופיעים אצל גומבסקי (בטבלה x) מטבעות לפי חשבון 0.25 גרם לגדול. 8. ש"ך יו"ד ש"ה ס"ק א'. 9. שם רמ"ט ס"ק ד'. 10. הממוסגר כסוגרים עגולים מועתק מהש"ך — השוואת $\frac{1}{2}$ טאלי"ר ל-5 זהובים פולניים היא של הש"ך, ואינם בהגהת הדרישה. 11. "כו"ר זה אינו יודע מה טיבו. אולי צריך להיות פו, כלומר פוליש. 12. הש"ך נולד בשנת שפ"ב (1621). את ספרו על יו"ד הדפיס בשנת ת"ר"ז (1646). על תכולת הכסף בגדולים הפולניים בתקופה זו ראה הערה 7. 13. גומבסקי הנ"ל, טבלה s. 14. ראה הערה 4 לפרק מ"ה. 15. אבן־העזר ס"ו, סעיף ו'. ראה גם חלקת־מחוקק ס"ק כ"ב — כ"ה

העמדת דעת הרמ"א כדעת רבנו תם יש בה קושי גם מפני שהרמ"א העתיק את דבריו מדברי המהרי"ל, ובספר מהרי"ל הרי כתוב בהדיא שכן מסקנת הסמ"ג¹⁶, הפוסק כגאונים שהסלע שפ"ד גרעני שעורה.

מכל מקום, גם אם נאמר כדברי החושבים שזהובים פולניש בדברי הרמ"א יכולים להיות רק סכום של 30 גדולים, ולא מטבעות זהב, ונאמר שהשיעור שכתב הרמ"א בהלכות פדיון-הבן הוא, על פי דעת רבנו תם המובאת באגודה, ששיעורו 0.6 משעור הגאונים על פי משקל השעורות של מהר"מ מירזבורק, נוכל להראות שגם לפי חשבון הרמ"א, שיעור מהר"מ מירזבורק מסתכם בשני דוקטים. כיצד, במכתב לרב יוסף קארו¹⁷ כותב הרמ"א:

"והנה חלילה להמרות דברי מכ"ת דמר וכל החולק עליו כחולק על השכינה, ובכן הסכמנו פה והכרחנו האיש לשלח מאה זהובים פו' שהם נגד ס' דוקט"י וויניזיאה כפי פסק תשובתו דמר".

זהובים פולניש, המוזכרים במכתב זה – ודאי אינם דוקאטים, שהרי הדוקאט הפולני היה שווה לונציאני או על כל פנים קרוב מאוד אליו. היחס הנזכר כאן בין ערך הדוקאטים לערך הזהובים הפולניים הוא אותו יחס כמו בין שיעור פדיון הבן לפי מהר"מ מירזבורק ($\frac{1}{3}$ זקוק) לבין שיעורו לדעת רבנו תם ($\frac{1}{5}$ זקוק). הזקוק לדעת רבנו תם שווה למנה, ולדעת מהר"מ מירזבורק רק ל-60 זוז. כך יצא שאם לדעת רבנו תם, שיעור פדיון-הבן הוא 2 זהובים פו', יהיה שיעורו לדעת רמ"מ 2 דוקאטים.

פרק נ"ב

דהבא טבעא

נניח בינתיים את דברי הרמ"א בצריך עיון, כפי שכאמור הניחום האחרונים, ונדון בשיעורי האגודה והמהרי"ל הנקובים במטבע זהב. כאן הבן שואל, איך נקבו הראשונים הנ"ל את שיעוריהם במטבעות זהב הנחשבים ל"פירי", ושערם עלול לרדת ולעלות? וכבר שאלו כעין זה בגמרא¹ על הברייתא האומרת שדינר כסף הינו אחד מ-25 בדינר זהב, ושאלו למאי נפקא מינה, וכשענו לפדיון-הבן, שנדע ששיעורו $\frac{4}{5}$ מדינר זהב, שאלו: "אי אמרת בשלמא טבעא הוי, משער תנא במידי דקיץ, אלא אי אמרת פירא הוי, משער תנא במידי דאוקיר וזיל... אלא ש"מ טבעא הוי". כלומר, שהברייתא נאמרה על ידי מי שסבור דהבא טבעא. אבל הרי פסקו הגאונים להלכה כמי שאומר, דהבא פירי ולא טבעא. ואם אולי על המהרי"ל אין הקושיא כל כך חזקה, כיוון שמקור דבריו הוא במעשה שהיה בפדיון-הבן שנעשה בפניו ונרשם על ידי תלמידו בספר מהרי"ל, ושאר הפוסקים המצטטים את המהרי"ל, דהיינו מהרא"י ורמ"א, הוסיפו את המלה "בערך" לשעור המהרי"ל, אבל התמיהה גדולה על האגודה, שכתב שמי שכותב בכתובה 10 זהובים לבתולה הרי זה לא פחת, והבינו האחרונים ששיעור זה הוא מדויק, והרי למחר ירד שער הזהב בפרוטה אחת ונמצאת בכ"ז?

וביאור הגר"א ס"ק כ"ב. 16. כך הגירסא בדברי מהרי"ל המובאים בדברי-חמודות. בכורות פרק ח', סימן י', ס"ק כ"ב. ובסל-של-שלמה, קדושין סימן נ"ד. בעל דברי-חמודות הבין בדברי המהרי"ל, שכונתו לשיעור שפ"ד גרעני שעורה. לפנינו במהרי"ל כתוב סמ"ק ולא סמ"ג. בסמ"ק לא מוזכר כלל לא שיעור הגאונים ולא שיעור אחר. 17. שו"ת הרמ"א בתחילת סימן מ"ח. בסוף התשובה מובאים דברי זקני, מהר"ם מפדוואה, שנפטר ב' שבט שכ"ה, המתיחסים למכתב זה.

ולתרץ את מה ששיערו מהרי"ל ומהרא"י במטבעות זהב, נראה לומר, שמהרא"י לשיטתו, לפיה דהבא פירי רק בתנאים שהיו בימי חז"ל, שמטבעות הכסף היו חריפות ועוברות במסחר יותר ממטבעות הזהב, מה שאין כן בימי מהרי"ל ומהרא"י, שעיקר המסחר היה במטבעות זהב ובמטבעות נחושת שנסחרו בתוך המדינה לפי ערך שקבעה הממשלה (כמו מטבעות הניר בימינו, ולא לפי ערך הנחושת שבהם) וכמו שכתב:²

"ואשר שאלת על מה שרגילין העולם ללוות זהב כזהב אע"ג דהגאונים פסקו דזהב הוא כפרי, וא"כ הוי סאה בסאה, כבר לפני זמן רב נדרשתי ג"כ על ככה והשבתי דחדא דהתוס' לא סברי הכי... עוד טעם אחר לחלק יפה דאשירי פ' הזהב כתב דבהא דכספא טיבעא הוי לגבי זהב משום דאיהו חריף וגם חשיב אבל נחשת אע"ג דחריף הוא, מ"מ, הואיל ולא חשיב דדהבא [צ"ל דהבא] הוי טיבעא לגביה, וא"כ עכשיו בזמנינו, שכל מטבעות כסף, שהמה ברוב ארץ אשכנז פיהם ופול"ן רובה דרובה דנחושת הן ומעט כסף בהן ולא חשיבי כלל לגבי דהבא דליהו אינון טיבעא ודהבא פירי, אבל בימי הגאונים ואפי" בימי התוספות ואפי" רק קודם מאה שנים היו המטבעות כסף טובות מאד, ורובן מכסף ומעט תערובת נחשת, ואפשר בזמנים ההם נהגו איסור בדבר. נאם הקטן והצעיר שבישראל."

דברים אלו — יתכן ואינם מתרצים עדיין את האגודה, שהרי מהרא"י כותב, שיתכן שלפני מאה שנה, כשהיו מטבעות כסף טובים, אמנם היו מחשיבים את הזהובים ל"פירי", ובעל האגודה הרי חי כמאה שנה לפני מהרא"י,³ אבל מדברי האגודה הבאים נראה, שלדעת בעל האגודה, גם בימיו היה דהבא טבעא. זה לשונו בבבא מציעא, ראש פרק הזהב:

"פסק רב אלפס, אסור ללות דינר בדינר, דדהבא פירא הוי, אבל לגבי שאר פירי הוי טיבעא כרבי יוחנן, דאמר מחללין פירות על דינרי, וללישנא בתרא, בין לרבי יוחנן בין לריש לקיש, תרויהו אית להו, דהבא וכספא כולהו טיבעא הוי לגבי חבריה, וכל שכן גבי פירי, ור"י פירש, דמותר ללות דינר בדינר, אכן גאון א' פ"י דהבא פירי הוי בימי האמוראים [ד]לא היה ניתן בהוצאה ועתה בימינו דהוא ניתן בהוצאה ודאי הוי טיבעא ומותר ללות דינר בדינר."

1. ב"מ מד: 2. תרומת-הדשן — פסקים וכתבים סימן נ"ד. 3. החיד"א כותב, בשם הגדולים, שמהרא"י חי עוד כמה שנים אחר פטירת הרשב"ץ בשנת ר"ד, אבל אינו כותב כמה. בהקדמה ללקט יושר (חלק יו"ד) של תלמיד מהרא"י, כותב המו"ל, שנפטר בשנת ר"כ. בפסקים וכתבים (סימן י"א) יש תשובה אל מהר"ר משה על גט, שנכתב בשנת ה'ר"י והסופר דלג על המאיתם, ובסימן י"ט תשובה על מקרה דומה, ובה הוא מזכיר את תשובתו למהר"ר משה מהל"א וחותם בסוף התשובה: "נאם הקטן והצעיר שבישראל". על מהר"ך, בעל האגודה, כותב מהרי"ו בסימן קס"ג: "ואותו שתיקן ספר האגודה היה קודם הגזירות והיה למדן מופלג וא"ה כתב דבזמנו לא דינינן דינא ת"ח" [לגבי גבית ליטרא דדהבא ממאן דמחציף כלפייהו]. הגזירות באשכנז היו בשנת ק"ח. מהר"ך חי בפרנקפורט שעל נהר מיין באשכנז. את התשובה הנוכחית כתב מהרא"י כנראה בזקנותו, שכן בתשובה שמ"ב הוא כותב, שלפני מ' שנה היה המטבע טוב.

קלה

פרק נ"ג

שער הזהב בימי מהרא"י

על היחס בין מחיר הזהב למחיר כסף בימי הגהות-המרדכי, שהיה בן דורו של בעל האגודה, כתבנו למעלה, בפרק מ"ז, שהיה כ-14.69. כעת נבדוק מה היה היחס בזמן מהרי"ל, שהיה בדור שלפני מהרא"י. נוכל ללמוד על כך מהפסקה הבאה בתרומת-הדשן¹, הדנה בהערכת רכוש לגבי מיסים:

"...נהגו באושטרייך... להעריך כל זקוק כסף לבן או מוזהב מלאכת אומן או של הדיוט מזוקק או קצת סיג רק שהכל מחזקים אותו בכסף בינוני הכל שוה זקוק עבור ארבעה ליטרא² ווינע"ר כך היה הכסף נמכר לפי דעתי באושטרייך קודם מ' שנה כסף שבור כי המטבע היה טובה באותו זמן וארבעה ליטרין היו נחלפים עבור ששה זהו ואח"כ כשנפחת המטבע מ"מ לא שינו המנהג והיה נערך לעולם עבור ארבעה ליטרין כמו בראשונה מטעם שפירשתי לעיל... ותכשיטי זהב נהגו באושטרייך להעריך כל משקל זהב עבור חצי ליטרא ווינע"ר כל זהב בשוה מלאכת אומן או הדיוט מזוקק ביותר או גרוע מקצת רק שהוא זהב הגר"י או מדוק"ט והטעם בזהב כמו בכסף כדפי".

מאחר ומהרא"י חי בווינע-נוישטט שבאוסטריה, ולא בריינוס, לא מסתבר, שזהובים סתם שלו יהיו זהובי ריינוס. כך נראה גם ממה שכתב, שמעריכים משקל זהב כ-1/2 ליטרא, אם הוא זהב הגרי או דוקט, ולפי החשבון בדבריו, 1/2 ליטרה שוה 3/4 זהוב, וזה מאד לא מסתבר שזהב טהור או קרוב לטהור במשקל זהוב יהיה שוה רק 3/4 זהוב ריינוס, שאיננו טהור, ואף מאותו טיב קשה לנו מה שיהיה ערך המטבע בשליש יותר מערך הזהב שבו. ומלבד כל זאת, מ' שנה לפני מהרא"י עדיין לא היו זהובים כאלו. ומסתבר שכוונתו לדוקט³, שכפי שכתבנו בפרק ה' ובפרק ט' היו 5 משקלי דוקט בלוט של אוסטריה, ומה יוצא שבזקוק (= 16 לוט) אוסטרי היו 80 זהובים, ומאחר וזהב בלתי מוטבע במשקל זהוב מוערך כ-1/2 ליטרא (מטבעות), כפי שכתוב בקטע הנ"ל שבתרומת-הדשן, יהיה זקוק של זהב שוה 40 ליטרא מטבעות, ומאחר וזקוק של כסף שוה 4 ליטרים בדברי מהרא"י, הרי שהיחס בין זהב גולמי ("שבור") לבין כסף הוא 10 ל-1. ומאחר ו-3/4 זהוב מוטבע קונה זהוב שלם בלתי מוטבע יהיה ערך יחס משקל הזהב המוטבע לכסף בלתי מוטבע 13 1/3 לאחד (בחישוב יחס הזהב לכסף שבדברי הגהות-המרדכי לא הבדלנו בין כסף מוטבע לכסף שאינו מוטבע, כיוון שבעל ההגהות עושה את חשבון משקל השקל שלו בכסף מוטבע, וכנראה שבמקומו לא היתה תוספת עבור ההטבעה מלבד מה שאולי חשבו את מעט הסיגים במטבע כאילו היו כסף. אולם בדברי מהרא"י אנו רואים שעבור זהב מוטבע היתה בזמן הנדון תוספת גדולה).

יש לציין שמהרא"י מדבר על מצב שהיה לפחות 40 שנה לפני כתיבת התשובה (כלומר בימי מהרי"ל), כך שהיחסים שכתבנו אינם מתייחסים, בהכרח, גם לימיו. יש לציין עוד

1. תשובה שמ"ב. 2. ליטרא כאן הוא סכום של 240 מטבעות, הנקראים פשוטים. 3. על היות לדוקט או לזהוב ההגריי מהלכים באוסטריה בזמן מהרא"י נוכל ללמוד גם מהפסקה הבאה, שכותב תלמידו בספרו, לקט"ישר (דפוס ברלין תרס"ג – צולם בירושלים בתשכ"ד – חלק או"ח סוף עמוד 34): "לפעמים קונים בניאושטט כבד מאוזן בעד רביעית זהו הגרי והאוזן קונים בעד חלק עשרים מזהו הגרי". בהזדמנות זו נציין עוד מקומות בלקט"ישר מהם נוכל ללמוד על המטבעות האוסטריים, ואלו הם: אר"ח עמוד 64, 116, 157

משקל אוסטריה מתיחס למשקל קלן ביחס של 6 ל-5 (ראה פרק ה'), וכך גם ערך הדוקט לערך הזהוב ריינוס, כפי שכתבנו בתחילת פרק נ', ומאחר שמהרי"ו, שהיה בן דורו של מהרא"י, כותב, שבימיו זקוק כסף שווה 6 זהובים [ריינוס]⁴, הרי שאם כוונתו לזקוק של קלן, כפי שמבינים בעל נ"ש והח"ס (ראה פרק י'), וכפי שכנראה, גם דעת הש"ך⁵, יהיה מחיר הכסף במשקל הזקוק האוסטרי שווה 6 דוקטים, ולפי זה, במה שכתב מהרא"י בתחילת הפסקה שצטטנו, שהזקוק שווה 4 ליטרא, שהם 6 זהובים — כוונתו לזקוק אוסטרי, השווה 6 זהובים הגריים או דוקאטים.

שער הזהב לחשובי השקלים

כתב מו"ר הגאון רב משה פיינשטיין שליט"א⁶, כי כשמשנתה המצב ממצב של כספא — טבעא למצב של דהבא — טבעא, מחשבים את מטבעות הזהב, שצריך לתת לכהן בפדיון-הבן, לפי יחס הזהב לכסף, שהיה קיים בשעת השינוי. זה יכול להסביר את היציבות במספר הזהובים הנדרשים לפדיון-הבן, מזמן מהרי"ל עד זמן הרמ"א. אלא שעדיין צריך עיון מה שנראה מספרי המטבעות שזהובי ריינוס בזמן הרמ"א היו קטנים משהיו בימי מהרי"ל.

פרק נ"ד

זהובי ריינוס וגדולים פולניים בשו"ת מהר"ם מינץ

היחס בין זהובים ריינוס למטבעות פולניים מוזכר גם¹ בתשובות מהר"ם מינץ. בסימן ק"ט מתשובותיו הוא עורך את נוסח הכתובה². השנה שבכתובה זו היא ה'רנ"ט ליצירה במדינת בבנבערק. סכום הכתובה עם התוספת — "מאתים זקוקין כסף צרוף". באותה תשובה³ הוא כותב, שסכום זה שווה ל-600 זהובים. אף שכאן אינו כותב שזהובים אלו הם של ריינוס, הריהו מוסיף את זה בדף הבא בנוסח שובר על קבלת הכתובה. שם הוא כותב בסוגרים, כי יש ספרים כותבין שעולה הסך שש מאות זהובים ריינוס. חשבון זה הוא המובא בתשובה י"ד במהרי"ו, ועליו מבוססת ההשוואה של 2 זהובים ריינוס ל- $5\frac{1}{3}$ לוט עבור פדיון-הבן, כפי שכתבו הגר"א ובעל נ"ש⁴. לקראת סוף התשובה⁵ הוא כותב:

(ביננו העלר ומטבעות של פדואה וונציא השוים ל- $\frac{1}{2}$ שקל), 158; יו"ד עמוד 16, 24, 25, 39, 60 — 62. ראה גם או"ח עמוד 82 על שיעור חלה ועמוד 134 על מידות יהודיות שהונהגו בנוישטט. ⁴ זהובים אלו הם אותם זהובים ששנים מהם הם לדעת המהרי"ל שיעור פדיון-הבן. דברי מהרי"ו על היות הזקוק כסף שווה לשני זהובים הם הבסיס להשוואת 2 זהובים ריינוש, ששיער מהרי"ל לפדיון הבן, ל-5 לוט ושליש (דהיינו שליש זקוק של 16 לוט). שכתב רב מנחם מריזבורק, כמו שכתב הגר"א ביו"ד ש"ה ונחלת-שבעה בסימן י"ב. ⁵ לפי מה שכתב ביו"ד סימן ש"ה ס"ק א', ש- $5\frac{1}{4}$ לוט של מהרי"ו קרובים ל-5 לוט של פראג. ראה פרק י' אות ה' ד"ה בימי. ⁶ אגרות-משה יו"ד קפ"ט וק"צ.

1. על היחס ברמ"א ובנושאי כליו כתבנו למעלה בפרקים נ', נ"א.
2. שו"ת מהר"ם מינץ דף קכ"ד עמוד א'.
3. שם, דף קכ"ה טור ג' ד"ה וראיתי.
4. הובאו דבריהם למעלה, פרקים י"ב-י"ג.
5. שם דף קכ"ז טור א' ד"ה האי.

"האי סדר הכתובה והנשואים דלעיל סדרתי בהיותי באשכנז בק"ק בכנבערק ואחר שבאתי למדינת פולין לק"ק פוזנא ראיתי יש שינויים".
בין השינויים הוא מונה:

"זקוקים דכתבין בכתובת מרגלא בפיהם דאינה פי' משקל זקוק, שהוא חצי ליטרא הנקרא כל"א מר"ק, רק פי' של זקוק — מנין מעות, והוא מ"ח גדולים שקורין באלו מדינות מאר"ק והוא ב' זהו ריינו"ס, נמצא כתובת בתולה ד' מאות זהובים ריינו"ס ולאמנה ב' מאות זהובים ריינו"ס".

מאחר והתאריך בנוסח הכתובה הוא רנ"ט, הרי שלפולין עבר מהר"ם מינץ אחרי רנ"ט (1499) למספרם).

בספרו⁶ מציג גומובסקי את מספר הגדולים הפולנים שהיו שוים לדוקט זהב אחד ואת כמות הכסף שבגדולים אלו וכן את יחס מחיר הכסף לזהב היוצא מכך. בשנת 1480 היה הדוקט, לדבריו, שוה ל- $36\frac{2}{3}$ גדולים שהכילו, לדבריו, 29.92 גרם כסף, כך שיחס מחיר הכסף למחיר הזהב היה 8.54 ל-1. בשנת 1493 היה הדוקט שוה ל-30 גדולים פולניים שהכילו 25.50 גרם כסף, ויחס הכסף לזהב יוצא לו — 7.28 ל-1. בשנת 1501 היה הדוקט שוה ל-32 גדולים פולניים שהם 24.15 גרם כסף, והיחס הוא 6.88 ל-1. בשנת 1515 היה הדוקט שוה ל-37 גדולים פולניים, שהם 28.49 גרם כסף, והיחס המתקבל הוא 8.14 ל-1. בשנת 1526 היה מחיר הדוקט 40 גדולים פולניים, שהכילו 30.80 גרם כסף, והיחס המתקבל הוא 8.80 ל-1. מכל הנתונים הנ"ל מתקבל משקל של 0.75 עד 0.85 גרם לגדול (משקל הכסף הנ"ל הוא משקל הכסף הטהור; הגדולים יחד עם הסיגים שבהם שקלו יותר מכפלים).

הנתונים של 1493 הם המתאימים ביותר למה שכתב מהר"ם מינץ, ששני זהובים-ריינוס שוים 48 גדולים, דהיינו 24 גדולים לזהב ריינוס. לפי מה שכתבנו למעלה⁷ צריך ערך הזהב הרייני להיות קטן בכשתות מערך הדוקט, ואם הזהב הרייני שוה ל-24 גדולים, צריך הדוקט להיות כ-29 גדולים. כיוון ש-30 גדולים כאלו הכילו 25.50 גרם כסף, דהיינו 0.85 גרם לגדול, הרי ש-48 גדולים, שהם 2 זהובים-ריינוס, הכילו 40.8 גרם כסף. בכדי להשוות שיעור זה לשיעור פדיון-הבן⁸ לדעת הגאונים, דהיינו ל-5 לוט ושליש כסף, שהם לדעת הנ"ש והגרא"א כ-78 — 85 גרם כסף, צריך לומר, או שערך המטבע בזמן ההוא היה פי שנים ויותר מכמות הכסף שבו, או שבאותה תקופה לא היתה חשיבות הלכתית לכמות הכסף, כיון שעקב היות מטבעות הכסף מסוגסגים מאד, נחשב הזהב לטבעא ושיעורי פדיון-הבן וכתובה נקבעו בזהובים בזמנים שבהם היה יחס הזהב לכסף הרבה יותר גבוה, כפי שכתבנו בפרקים הקודמים.

6. גומובסקי, שם טבלה e. 7. ראש פרק ג' למעלה. 8. אף שמהר"ם מינץ עצמו לא כתב ששיעור פדיון-הבן הוא 2 זהובים-ריינוס, גם בזמנו היה המנהג באשכנז לתת 2 זהובים ריינוס לפדיון-הבן, כפי שהביא המהרש"ל (יס"ש-שלמה, קדושין, סימן נ"ד) בשם הגהה שנכתבה על דברי מהרא"י. בעל ההגהה כותב, שכך נוהגין ברוב מדינות אשכנז, לתת 2 זהובים ריינו"ש לפדיון הבן, וכי שיעור זה קרוב להיות שוה לשיעור 5 לוט ורביע לוט. המהרש"ל אינו כותב מי כתב את ההגהה, אבל מאחר שמהרא"י עצמו חי בזמנו של מהר"ם מינץ, אף שהיה זקן ממנו, הרי שכנראה היה בעל ההגהה בן דורו של מהר"ם מינץ.

פרק נ"ה התאמת המהרי"ל והרמב"ם

בעל ד"ח¹ חושב שהזהובים של המהרי"ל הם מטבעות כסף הקלים במקצת מהר"טים של ימיו. לפי מה ששקל גרעיני שעורה ולפי תכולת הכסף שבר"טים יצא לו, שצריך קצת יותר מ-3 ר"טים לפדיון-הבן, אלא שבצירוף ערך הנחושת וחריפות המטבע, די ב-3 ר"טים. הוא מסיק שהשעורות של מקומו של מהרי"ל קטנות וכי שיטת המהרי"ל קטנה בשליש משיטת הרמב"ם והגאונים ומתאימה לשיטת רש"י (לפי מה שמשמע מהרמב"ן בפירושו על התורה, ששיטת רש"י קטנה משיטת הגאונים בשליש).

בניגוד לדעה זו, כותב בעל שירי-כנסת-הגדולה², ששיעור 30 דרהם כסף מזוקק, שכתבו הרמב"ם והשו"ע לפדה"ב, קרוב לשיעור 2 הזהובים שכתב בעל תרומת-הדשן [והמהרי"ל]. בעל כנה"ג אינו כותב מנין לו דבר זה, ששני זהובים רייניש שוים, בערך ל-30 דרהם. לקמן בפרקים נ"ז – נ"ט נראה, שחשבונוותיו מבוססים על מה שכתוב בשו"ע בהלכות ערלה ונטע-רבעי³ ובהלכות מעשר-שני⁴, שהמעה כסף, רבע הדרהם, שוקלת כמו אשפירו אוטמנים. האספר הוא שם יווני למה שהיהודים קראו "לבן"⁵. לפי מה שנמצא בשאלות ותשובות⁶ מהתקופה ההיא, היה, בימי מרן בעל השלחן-ערוך, דוקאט הזהב של ונציא נסחר בכ-60 לבנים כאלה. מכיוון ששיעור פדיון-הבן הוא 120 מעות שהם 120 לבנים, יהיה שיעורו 2 דוקאטי זהב. כך גם יוצא ממה שכתב מרן עצמו בתשובה⁷, ש-200 זוז הם 20 ונציאניש⁸. לפי זה עשרים זוז של פדיון הבן הם 2 ונציאניש, אם אמנם זה חשבון בעל שכה"ג, צריך לומר, שהוא חושב את שני הזהובים של פדיון-הבן לדוקאטים.

גם מדברי מור"ם עצמו נראה, שחושב שאין מחלוקת בין האומרים, ששעור פדה"ב הוא שני זהובים רייניש, לבין הרמב"ם וסיעתו, ששעורוהו ב-30 דרהם, ולדעתו שני הזהובים שכתב לפדיון-הבן שווים שלשים דרהם, שכן בהלכות כתובה, על שיעור הדרהמים הכתוב בשו"ע, כתב הוא: "ע' ביי"ד סי' רצ"ד וסי' ש"ה ערך המטבע שנקראת דרהם", ואם אין 2 הזהובים שווים ל-30 דרהם, שכתב מרן, הרי שבסימן ש"ה אין כל הגדרה לדרהם, ואיך צוה לעיין שם עבור שיעור הדרהם?

מאחר ושיעור הרמ"א שוה לשיעור מרן, יהיו זהובי פולין הנזכרים בדברי הרמ"א ביו"ד – דוקטים של כ-3½ גרם כמו הונציאניש⁹, שכפי שכתבנו למעלה, 2 מהם מהווים שיעור-פדיון-הבן לדעת מרן, ורצונו של הרמ"א לומר ששני דוקטים פולניים לפי שער הזהב של ימיו שווים למה שהיו שווים בזמן המהרי"ל 2 זהובים רייניש לפי שער הזהב של אז.

1. דברי-חמודות בכורות פ"ח, ס"ק כ"ב. 2. ראה דבריו במלואם לקמן פרק נ"ז. 3. יו"ד רצ"ד סוף סעיף ו'. 4. יו"ד של"א סעיף קל"ד. 5. שו"ת בנימין-זאב סימן נ"ד ז"ל: "ז' לבנים מכסף ממטבע של הארץ הזאת אשר היא תחת ממשלת האדון אדונינו שולטן שוליימן ירוה"ו ונקראים בלשון יון אספר". 6. ראה שו"ת מהרש"ם – חור"מ סימן צ"ג ושו"ת רדב"ז – שאלה אלף רנ"ו, וראה גם שו"ת בנימין-זאב – סימן ש"ע. 7. אבקת רוכל סימן ב'. 8. היינו דוקאט זהב של ונציא. 9. עוד דבר שלכאורה נראה ממנו שהזהובים הפולניים של הרמ"א הם דוקאטים, הוא השוואת דברי הבית-יוסף לדברי הרמ"א בענין התוספת הנהוגה בכתובה. הרמ"א כותב בדרכי-משה, אהע"ז ס"ו אות י"ב: "ובמדינות הללו מגבין לבתולה ד' מאות פוליש ולא למנה מאה". בדרכי-משה חסר שם המטבע, אבל בדרישה שם כתוב וזהובים, וצוה לעיין בכ"י (כצ"ל לא בני" כפי שמודפס בשגגה). בבית-יוסף שם, סוף אות י"ד כתוב: "וכן נוהגין האשכנזים לכתוב בכתובה ת' פרחים". הרי שהב"י קורא לזהובים הפולניים "פרחים", כינוי שכפי שנראה בפרקים הבאים, משתמשים בו חכמי הספרדים למטבעות זהב הנקראים פלורניני ולדוקאטים השווים להם.

קלט

פרק נ"ו

משקל הדרה המצרי לדעת חכמי הספרדים

בפרק כ"ח (הערה 1) כתבנו, שהדרה המצרי של הרמב"ם, אשר ששה ממנו הם במשקל הסלע בן 24 מעות, ו-30 ממנו הם שעור פדיון-הבן, שוקל כ- $2\frac{5}{6}$ (או 2.833) גרם. שעורו של הרמב"ם מובא להלכה בשלחן-ערוך, ובעקבות השלחן-ערוך, על ידי פוסקים רבים בארץ-ישראל ובמדינות הערביות, שתחת ממשלת הטורקים. שמוש רצוף זה הביא את רוב מחברי זמננו לחשוב, שכוונתם לדרהם של קושטא (קונסטנטינופול) שמשקלו 3.2 גרם או קרוב מאוד לזה, עד שכתבו שיש מסורת בין חכמי הספרדים לחשוב את הדרהם של הרמב"ם ל-3.2 גרם. שעור זה נותן לסלע משקל הגבוה מכל מה שאמרו רוב חכמי אשכנז, ולכן צריך מי שסמך על הדרהמים הטורקיים וחשבם לדרהמים של הרמב"ם לומר, שמפני היות הדרהם בלתי ידוע בארצות אירופה שיערו רבותינו האשכנזים את הסלע כפי ששיערו על סמך מה ששקלו שפ"ד גרעיני שעורה, ואילו היה הדרהם נהוג במקומם כפי שהיה בארץ-ישראל ובארצות המוסלמיות, לא היו סומכים על שקילתם. ואני הקטן, אחר בקשת המחילה רבה, אף שראיתי רבים מחכמי הספרדים מזכירים את הדרהם בסתם, אינני רואה שכולם מסכימים לשיעור הגבוה הזה, ואדרבה, רואה אני, כי גדולי חכמי הספרדים חושבים את הדרהם של הרמב"ם ל- $2\frac{5}{6}$ כפי שכתבתי, ואולי אף פחות מזה. בפרקים הבאים יבורר נושא זה. נראה, שהיו במשך הזמנים דרהמים שונים, וכי רבים מגדולי חכמינו הספרדיים, ביניהם בעל כנסת-הגדולה, החיד"א ובעל זבחי-צדק, לא חשבו את הדרהם הטורקי הנ"ל לדרהם המצרי של הרמב"ם.

פרק נ"ז

הכנסת-הגדולה

זה לשון שכה"ג בהלכות פדיון-הבן:

"שהם שתי אונקיות וחצי כו', נ"ב שיעור פדיון הבן שמעתי שמהר"י מולון שיער בערך שני זהובים ריינוס שהם שני זהובים פולניס מהר"ר ישראל בכתביו² הביאו בספר המפה וב"ח בח"מ סי' פ"ח סעיף ב' וכן כתוב בדרשות מהרי"ל והרב ב"י כתב שהם שלשים דראמים כסף מזוקק ולפי זה יהיה שיעורו ממטבע שבזמנינו קרוב לד' גרוש' ריאליש וזה קרוב לשיעור בעל תרומת הדשן ז"ל ועיין בתשובת הרשב"א סי' ק"ך ותשנ"ח. והסמ"ע בח"מ סי' פ"ח ס"ב פקפק לו' בזמן זה שלא יפדה הבכור בשיעור זה ע"ש. והב"ח בסי' הנזכר כתב ובתשובת מהר"י³ בסי' קנ"ב) כתב וז"ל כמדומה לי דאין אנו יכולים לצמצם כולי האי בין בכתמים בין בפדיון הבן וכל מילי דאיסור' כו' עוד מצאתי כתוב⁴ וז"ל שמעתי שיש בחדושי מהר"ם מריזבורק ששעור פדיון חמשה לוט כסף ורביע לוט ע"כ. אמר המאסף מאחר דראינו מחלוקת בשיעור' פדיון הבן, הראוי והנכון שלא לדקדק בשיעור זה ולתת שיעור שאין בו ספק לכ"ע. וכדרך שכתב

1. שיירי-כנסת-הגדולה יו"ד ש"ה הגה"ט א', חלק מזה מודפס בגליון השו"ע. 2. פו"כ סימן מ"ח. הפסקה שהם שני זהובים פולניס' אינה מדבריו, אלא מדברי רמ"א בהגהת שו"ע שלו. הנקראת מפה. 3. היינו

הב"ח בסי' הנז' לענין שבועה דאין לפסוק שישבעו על דבר להוציא שם שמים אלא כשהודה בדבר שאין בו ספק לכל וכפר בדבר שאין בו ספק לכל ולא כמו שראיתי בזמנינו זה יחד עשיר ואביון מדקדקים ליתן שיעור ל' דרהם כסף מזוקק שהוא השיעור שכתב ר' ב"י בספר הקצור.

השיעור הגדול ביותר שהבאנו עבור הלוט של מהר"ם מריזבורק הוא 15.86 גרם, ולפי זה יהיו $5\frac{1}{4}$ לוט, שיעור פדיון-הבן, 83.27 גרם, ואולם גם אם נאמר שהלוט של מהר"ם מריזבורק הוא לוט אוסטרי, כפי שחושב הרב בעל שעוריתורה ושעור-מקוה, לא יהיו $5\frac{1}{4}$ לוט יותר מ- $17\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{4}$ שהם 91.875 גרם, ואף אם נגדיל את הלוט האוסטרי ל- $17\frac{6}{7}$, כפי שחושב הרב בעל מנחת-אלעזר ז"ל (ראה פרק ה'), לא יהיה שיעור פדיון-הבן יותר מ-93.750 גרם, ואף שיש מהאחרונים (נחלת-שבעה וביאור הגר"א, הובאו דבריהם לעיל במקומם) שכתבו, ששיעור $5\frac{1}{4}$ לוט אינו מדויק וצריך להיות $5\frac{1}{3}$, מכל מקום בעל שכה"ג הרי לא כתב כך. והנה, אם נניח שהדרהם המוזכר בשו"ע — משקלו 3.2 גרם, יהיו 30 דרהם, שיעור פדיון-הבן, 96 גרם, שהם יותר משיעור הלטים של מהר"ם מריזבורק ומה ראה איפוא בעל כנה"ג, לצעוק ולומר, שכיון שיש מחלוקת, יש להחמיר, ולא להסתפק ב-30 דרהם מצומצמים? והרי שיעור 30 הדרהמים הוא החמור שבשיעורים המובאים בכנה"ג? הרי שמוכח מכאן, שנהגו להשוב את הדרהם לא ל-3.2 גרם, אלא לפחות מזה, כך ש-30 דרהם שוקלים פחות מ- $5\frac{1}{4}$ לוט.

אלא שלפי זה היה קשה לי מה שכתב, ששיעור 30 דרהם הם ד' גרוש' ריאליש בקירוב. לדעון חוקרי המטבעות⁵, גרוש ריאל הוא כנוי טורקי לר"ט הגרמני (וכן נראה גם מדברי השל"ה באגרתו מא"י⁶ משנת שפ"ב, ב"ה הוא כותב: "והליכ"ן טאלי"ר או טאלי"ר סתם הנקרא ריאל כולם שוין רק מועט יש ביניהם"), שהכיל כ-25 גרם כסף, והרב בעל שלחן-גבוה הביא את דברי שכה"ג וכתב שהם ד' קארה"ה גרו"ש, ורב חיים פאלאג'י⁷ העתיק את דברי

מהרי"ל. 4. גם זה מדברי הב"ח. 5. ש' ערך Piaster. הוא כותב שבמאה ה-17 למספרם היו נפוצים בטורקיה טאלרים-אריות (לייבן-טאלר Löwentaler), שכנו אסדי או אסדי-גרוש (אסד בערבית הוא אריה, וכן תרגם רס"ג, אריה — אסד) והרייכסטאלרים הגרמניים, שכנו גם ריאל-גרוש וגם קרה-גרוש. 6. אוצר-מסעות ע' 173. 7. בספרו רוח-חיים (איזמיר — תרמ"א) יו"ד סימן ש"ה ס"ק א' ז"ל: "ולפי שיש הפרש בין ס' הפוסקים דיש אומרים כי הדר' הוא ס"א שעורות [כוונתו כנראה לרמב"ם בפירושו-המשניות בכורות פ"ח והרע"ב עדיות פ"א] וי"א אומרים ס"ד [זה יוצא מחשבון הרמב"ם בפ"ו מהלכות בכורים והש"ע כאן וכיו"ד רצ"ד] לכן צריך לצאת י"ח להיות ל"ב דרהם כסף מזוקק וכתב הרב שו"ג שהוא [ר"ל שיעור 30 הדרהם, השו"ג אינו דן בדעה ששיעור פדיון הבן הוא $31\frac{1}{2}$ דרהם] קרוב לד' קארה דירקלים יע"ש שהוא [ר"ל והוא] שיעור ד' מגידיס כסף וחצי לפי הדראמאס והשיווי". המגידי הוא מטבע בן 20 גרוש של השולטן עבדול מגיד, ששקל 24.055 גרם והכיל 19.966 גרם כסף (ל"פ כרך 8 עמוד XXXII מההקדמה למטבעות הטורקיים, המטבע הראשון בטבלאת מטבעות הכסף, ראה גם לוח ערכי המטבעות בלוחות של אברהם משה לונץ משנות התר"נ). $4\frac{1}{2}$ מגידיס הם רק 90 גרוש, וממאת האריות שכתב רב חיים פאלאג'י בחיים-לראש (ויבאו דבריו בהערה 10 לקמן) חסרים עשרה, ואולי חשבון המגידיים כולל גם את ערך חריפות המטבע, כפי שמשמע ממה שכתב לפי הדראמאס והשיווי, בעוד שחשבון חיים-לראש מתחשב רק בערך הפנימי של המטבע, כלומר רק במשקל הכסף שבו, או שגם בחיים-לראש מחושבים האריות לפי השווי, אלא ששם בצע אמרתו, שכתב ברוח-חיים הנוכח, להחמיר ולחשוב שיעור פדיון הבן ב- $31\frac{1}{2}$ או 32 דרהם. עכשיו בא לידי ספר שאלר-שלום-ירושלים של הגאון רבי משה נחמיה כהניו זצ"ל, שהיה ראש ישיבת עץ-חיים בירושלים בזמן רב חיים פאלאג'י ונפטר בגיל 70 בשנת תרמ"ז, מהדורת מנחם גץ, ירושלים — תשל"ט, והודפסה שם גם צוואתו, וכתוב בה (בעמוד 71 מהמהדורה הנ"ל): "שיחולק לעניים בני תורה ביום היא"צ ערך מאה גרוש, היינו מחצית, ערך חמשים גרוש, על ידי בני וחתני שפעה"ק וילמדו במנין, ומחצית, ערך שלשה ור"כ, יחולק בחאסלאוויץ על ידי בניי שבחאסלאוויץ". ברובל כסף היה 18 גרם כסף, ולפי החשבון כאן, 50- גרוש שוים 3 רובל, שהם 54 גרם כסף, יוצא לכל גרוש — 1.08 גרם כסף, שהוא תוספת של 8% על ערך

השלחן-גבוה, אלא שבמקום קאר"ה גרו"ש העתיק קארה-דיריקליס. זה הוא כנראה הפזו הספרדי או המקסיקני, שגם הוא הכיל בערך אותה כמות כסף כמו הר"ט הגרמני⁸ וקבל את כנויו העותמני מעמודי הרקולס שהוטבעו עליו⁹. כך או כך, מתקבלים לשעור פדיון-הבן מטבעות שמשקל הכסף בהם כ-100 גרם. אולי על זה מבוסס מה שכתב רב חיים פאלאג'י¹⁰ ששווי הפדיון 100 אריות מו"מ. אריות אלו הם כנוי לגרושים הטורקיים¹¹, שבימי רב חיים פאלאג'י הכילו כ-1.00 גרם כסף¹², כך ש-100 מהם שקלו כ-100 גרם.

הכסף שבגרוש עצמו, ערך הבא לו כנראה מחירופתו כמטבע המקומי. לפי זה יצא ש-4½ מג'ידי שוים 97.2 גרם כסף. בספר עצמו יש נתונים על ערך הרובל ביחס לגרוש, לפיהם יוצא שתוספת הערך שבגרוש על ערך הכסף שבו גדולה עוד יותר. בתשובה לשאלה ט' (עמוד 127) כתוב: "כל פוד עולה בערך 50 פיאס" [פיאסטר הוא כנוי לגרוש] הם שלשה ר"כ ושלשים קאפיקעס". ברובל יש 100 קאפיקעס. 50 גרוש ל-3.3 רובל כסף נותן 15.15 גרוש לרובל כסף של 18 גרם, או 1.188 גרם כסף לגרוש, זה נותן תוספת של כ-19% עבור מטבע הגרוש מעל לערך הכסף שבו. בעמוד 116, בתשובה לשאלה ח', הוא כותב בפירושו על ההפסד בחליפי מטבע עבור חריפות המטבע המקומי שהוא קורא 'קוראנט', כלומר מטבע עובר לסוחר. הוא כותב: "ונתפוס גם בזה מדרגת המצוה שבכוללות הנוכרים לעיל, ערך 65 רובל כסף לאיש ואשתו, ואחר הפסד הקוראנט על פי רוב הזמנים שהוא בערך חומש [מלבר = ¼ מלגו] ולפעמים ההפסד יותר ויותר, יעלה ערך 930 גרוש לפי המטבע דפה עיר הקודש". כאן יוצא לכל גרוש 1.258 גרם כסף. חשבנו של רב חיים פאלאג'י לפדיון-הבן מבוסס כנראה על השער הנמוך, כך שלא יארע כל מכשול בנתינת סך קטן מדי. 8. ש' (ערך Peso) כותב, שהפזורה-אוצי הספרדי, כלומר הפזו של 8 ריאל, הותאם על ידי הקיסר קרל ה-5 לטהאלר הגרמני, ומשקל הכסף שבו היה מבחינה חוקית עד 1728 [תפ"ח] 25.57 גרם, אך למעשה רק 25 גרם. אחרי 1728 הופחת חוקית משקל הכסף שבפזו של ספרד ל-24.62 גרם, וב-1772 [תקל"ב] ל-24.43 גרם. ב-1850 הופחת ל-23.49, וב-1854 ל-23.36 גרם. ב-1868 [תרכ"ח] הותאם ל-5 פרנק הצרפתי, המכיל 22.5 גרם כסף. כמויות גדולות ממטבע זה הוטבעו ע"י הספרדים במקסיקו ובמקומות אחרים בדרום אמריקה. המקסיקנים המשיכו להטביע את המטבע הזה גם לאחר שהשתחררו מעול הספרדים. משנת 1861 [תרכ"א] הועמד משקל הפזו המקסיקני, לדברי ש', על 27.073 גרם, והוא הכיל 24.38 ג' כסף. ראה גם הערה 9. אחרי שכתבתי את הדברים האלו ואת כל הערה 8, ראיתי בקונטרס כסא-דברכתא (הושלם, לפי המשפט האחרון שבסוף הקונטרס, באיזמיר בשנת תרכ"ז, מודפס בסוף קרית-ספר של המאירי, איזמיר תרכ"ג, שבהוצאת מחבר הקונטרס), של הרב משה הכהן נהר (בעל נכדתו של רב חיים פאלאג'י), דף כ"ט עמוד ג' את הדברים הבאים: "...וא"כ לפי מה שידענו [ראה מה שכתבתי לקמן, הערה 16 לפרק ס"ד], שאותם המטבעות הנקראים במקור [מנו] קאראס דיריקליס וכל אחד מהם שוקל שמונה דר' בכיוון. אי"כ הרוצה לקיים מצות פדה"ב די בשיתן שלשה קאראס דיריק' ושלשה רביעים מאלו ומהיות טוב יתן ארבע שלימים מאלו או שיווים יוצא י"ח בלי פקפוק". אם הדרהמים כאן הם של 3.2 גרם, כפי שהרב בעל שיעורי-תורה כותב במשקל הדרהם הטורקי, יהיה משקל הכסף בקארא דיריק' 25.6 גרם. 10. בהגדה של פסח "חיים-לראש" [איזמיר תרי"ב] עמוד י"ג סימן א' ז"ל: "כתב הרב עטרת זקנים בשם ד"מ סי' ת"ע שכתב משם הכל בו יש נוהגים לפדות הבכורים בער"פ כמו שפדאם השי"ת במצרים יע"ש וכ"כ הרב ארחות חיים בדיני ערבי פסחים אות י"ג יע"ש וצריך לדעת זה הפדיון מהו אם הוא חמשה סלעים של כסף כמו שנוהגים לפדות כל בכור או יהיה פדיון נפש דהיינו ק"ס פרוטות כמו שנוהגים לעשות לחולה והנראה לע"ד דמי שחננו ה' בעושר והוא עשיר יכול לפדות את עצמו בחמשה סלעים כסף שיווי הפדיון הלזה הוא קרוב למאה אריות [= גרושים, ראה הערה 11. על משקל הכסף בהם ראה הערה 12. ראה גם הערה 7 מו"מ...]. ק"ס הפרוטות, שהזכיר הרב, שנהגו במקומו לתת לפדיון חולים, הם כנוי עברי, שמכנה הרב למטבעות, שנקראו בטורקית פארה, והיו החלק ה-40 של הגרוש הטורקי, וכן בספרו רוח-חיים, אות"ח של"ד ס"ק י"ב, הוא מביא בשם נאמן-שמואל, שלפדיון תענית לא יפחות מפרטה אחת, כשבמקור (נאמן-שמואל, חברו הרה"ג שמואל יצחק, סימן ח', הודפס ע"י בני אחיו בשאלוניקי בשנת תפ"ג) כתוב פארה. ק"ס פרוטות אלה הם 4 גרוש, ויתכן שמקור המנהג היה ג"כ לתת לפדיון חולים מה שנתנו לפדיון-הבן, על פי הגרסה המצויה בשכח"ג, ד' גרוש, אלא שמאחר ואין זה מעיקר הדיון לפדות חולים בשיעור פדיון-הבן המשיכו לפדות בדר' גרוש גם אחרי שערך הגרוש ירד, וידידי ר' יעקב אורבך נ"י העיר לי ש"כסף בגימטריא ק"ס, ויתכן שלכן נקבע פדיון בכסף לק"ס פרוטות. 11. אברהם משה לונץ (חי תרט"ו — תרע"ח) במאמר על "קורות היהודים בירושלים במאה האחרונה" (הודפס בנתיבות-ציון-יירושלים, מהדורת מוסד-הרב-קק — תשל" עמוד 163) כותב: "...אריות, הוא הגרוש והתושבים כינו אותו בשם אריות על שם צורת האריה שהיתה לגרושים העתיקים". הגרושים העתיקים הם כנראה הלייבן-טאליר שנקראו בטורקיה גרוש-אסאדי ואשר

אבל כל זה אינו אלא טעות. כי מה שכתוב בשכ"ה ג' ד' גרוש' הוא טעות המעתיק, וצריך להיות ג' גרוש', שהרי באבן-העזר כתב בעל כנסת-הגדולה¹³ על מה שכתוב בב"י "והדעת נוטה דלא מגבינן לה אלא כסף מדינה כו.", "נ"ב וכן הסכים בנימין זאב בסי"ג וכתב¹⁴ ששקל צ"ר גרעינין משעורים ושקלו כנגדם ז' לבנים מכסף ממטבע של ארצו¹⁵ ולפי חשבון זה כ"ד [צ"ל כ"ה] פעמים ז' לבנים מכסף קע"ה שהם ד' אונקיות ומחצה ע"כ ונראה דלפי החשבון ההוא¹⁶ יעלה ש"ה לבנים משמוני' הגרוש'¹⁷ שבזמן הזה..." הרי שלפי חשבון זה של 80 לבנים לגרוש' יהיה שעור $37\frac{1}{2}$ דרהם [של כתובה דרבנן מ-200 זוזי מדינה שהם 25 דינר צורין, שהם 305 לבנים, 3.8125 גרוש'. זה נותן ל-30 דרהם של פדיון הבן 3.05 גרוש' והוא ג' גרוש' בקירוב. שיעור זה שווה לשיעור 3 ר"ט שכתב בד"ח¹⁸, בן דורו של בעל כנה"ג, שחי בפראג.

בזה מוכן גם חשבון הגרוסים של בעל כנה"ג, שכן, כפי שנראה בפרקים הבאים על פי ספרות השאלות ותשובות מימי מרן מחבר השו"ע, היה ערך הגרוס בימינו כ-40 לבנים, שהם האשפירו אוטמנים, שהם לדעת מרן זהים למעה כסף, ויש לתת 120 מהם לפדיון-הבן. לפי חשבון זה יוצא לפדיון-הבן [20 זוז] בדיוק כ-3 גרוס או גרוש' ול-25 זוז 3.75 גרוש'. מאחר שבימי בעל כנה"ג כבר פוחדו הלכנים בהרבה ועמדו על 80 לבנים הגרוס, כפי שכתב בכנה"ג באבן-העזר, יהיו 3.75 גרוס שוים בימי בכנה"ג ל-ש' לבנים, ומה שכתב ש"ה לבנים, שהם באחד משישים יותר, אולי חשב שגם הגרוש' עצמו ירד בשיעור זה, או שמצא ברדב"ז¹⁹ דברים שמשמע מהם שהשער נע בשיעור של אחד משישים מעלה ומטה. גם מרן בעל בית יוסף כתב²⁰ ששווי הפרחים [מטבעות זהב, שכפי שנראה לקמן היו שוים בימיו 60 לבנים] במשא ומתן גבוה בלבן אחד משערם אצל השלחני, יתכן איפוא שגם הגרוסים היו שוים במשא ומתן בחלק א' מ-60 יותר משערם אצל השלחני.

היו המטבע שלפי משקלו הוטבעו הגרושים הטורקיים. 12. בספר של יאומן (ראה הערה 35 לפרק י') עמוד 504 מצויין עבור הגרוש הטורקי בין 1844 ל-1919 [תר"ד – תרע"ט] משקל כולל של 1.2027 גרם ומשקל הכסף שבו – 0.9982 גרם. 13. אבהע"ז הגב"י ס"ק י"ט. 14. הובאו דבריו לקמן בתחילת הפרק הבא. 15. רב בנימין זאב חי ביוון שתחת ממשלת טורקיה, כמו שהוא עצמו כותב בתשובה הנדונה, שהמטבעות הם של ארצו, שתחת ממשלת השולטן שוליימן. כיון שגם בעל כנה"ג חי בטורקיה, לא היה צורך לכתוב ממטבע של ארצו, אבל רצונו להשוות את שיעור הבנימין זאב, לפיו הדינר שווה ל-7 לבנים, לשיעור מרן בשו"ע יו"ד רצ"ד סוף סעיף ו' ויו"ד של"א סעיף קל"ד, לפיו הדינר (= 6 מעות) שווה ל-6 לבנים, ולכן הוא דוחק לומר שהלבנים של הבנימין זאב הם של ארצו, ולא הלבנים הרגילים של שאר הממלכה העותמנית. ולפי זה כמה שסיים, דלפי החשבון ההוא יעלה ש"ה לבנים [של זמנו ומקומו של בעל כנה"ג], כונתו בחשבון הוא ש-7 לבנים של בנימין זאב = 6 אשפירו [לבנים] אוטמנים של מרן, שכ-40 מהם היו גרוש, כך של-25 דינר צריך 150 אשפירו אוטמנים, שהם 3.75 גרוש', שהם כ-305 לבנים מהלבנים של מקומו וזמנו של בעל כנה"ג. ואף שהשוואת שיעור הבנימין זאב לשיעור השו"ע דחוקה מאוד, לפי מה שפירש הבנימין זאב שמדובר במטבעות של השולטן שוליימן, מכל מקום, גם אם יש מחלוקת בדבר, יש לפסוק בשו"ע 25-דינר = 150 אשפירו-אוטמנים, ולפי זה הולך חשבון הכנה"ג, כפי שנראה לקמן. אם לא נאבה לומר, ששיעור הכתובה בגרוש' שעשה הכנה"ג מבוסס על שיעור האשפירו-אוטמנים של מרן, אלא על הלבנים של הבנימין זאב עצמו, כעוד שלדעת מרן השיעור קטן יותר, יתחייב מכך, ששיעור פדיון הבן לדעת מרן הוא עוד פחות מ-3 גרוש'. 16. ר"ל לפי חשבון 200 זוז כסף מדינה שהם כ"ה זוז כסף צורי [והם $37\frac{1}{2}$ דרהם], צ"ו ג"ש לכל זוז כסף צורי, לא לפי חשבון 7 לבנים לדינר. ראה הערה 15. 17. כלומר כאשר מחיר המטבע הנקרא גרוש' הוא 80 לבנים. 18. דבריו חמודות על הרא"ש בכורות פרק ח' ס"ק כ"ב (דף ע"ב: בש"ס דפוס וילנא). 19. שאלה אלה רנ"ז המצוטטת לקמן בתחילת פרק נ"ט. 20. אבן-העזר שאלה ה'.